

Person- historisk tidskrift

Utgiven av
Personhistoriska Samfundet

1979

Årgång 75 · Häfte 1–2

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska Samfundet genom dess sekreterare förste bibliotekarien fil. dr *Åke Lilliestam*, Kungl. Biblioteket, Box 5039, 102 41 Stockholm. Medlemsavgiften i samfundet är kr. 40: — per år + porto och uttages som postförskott för tidskriften. Önskan om inträde anmäles till sekreteraren.

Redaktionsutskott: Huvudredaktör Birgitta Lager-Kromnow (samfundets ordf.), professor Herman Schück och sekreteraren.

Innehåll

- 1 Professor *Örjan Lindberger*, Stockholm: Synpunkter på integritetsproblemet i samband med personhistorisk forskning
- 7 Docent *Jarl Torbacke*, Stockholm: Historikern och individen i tiden
- 17 Överste *Åke Bernström*, Djursholm: Affären Rappe – Thorén (Résumé s. 50)
- 51 Överbibliotekarie *Gert Hornwall*, Uppsala: Läsarliberalen Carl Wilhelm Lilliecrona
- 62 Docent *Göran Nilzén*, Stockholm: Jean Georg Lillienberg – en frihetstida karriärst
- 72 Fil. dr *Olof Sjöstrand*, Göteborg: Sex officerare vänder hem från Bender

Synpunkter på integritetsproblemet i samband med personhistorisk forskning*

Av *Örjan Lindberger*

Vad jag här kommer att framföra är några synpunkter, som har med personhistorisk forskning att göra. Personhistoria ingår som ett led i de flesta historiska vetenskaper – att söka belysa enskilda personers läggning, motiv och handlingssätt kan vara angeläget för en historiker, som behandlar en politikers verksamhet, för en konsthistoriker som studerar en målares utveckling eller för en litteraturhistoriker, som har anledning förmoda att det kan finnas ett samband mellan en författares levnadsomständigheter och hans litterära produktion.

Eftersom det litteraturhistoriska området är det som jag bäst känner till, kommer jag huvudsakligen att hålla mig till det. Någon systematisk framställning, som det skulle gå att hänvisa till, är mig inte bekant, och därför blir det som jag kan meddela några exempel med tillhörande kommentarer.

Problemet om forskning och integritet kan, då det gäller det personhistoriska området, formuleras på följande sätt. Forskaren har behov av att utreda sammanhang, där en persons levnadsomständigheter – även sådana av privat natur – kan ha spelat en roll. Mot detta står den enskilda individens, eller inte sällan hans eller hennes efterlevande anhörigas behov att skydda sig mot insyn. Sett från individens synpunkt kan det föreligga ett intresse av att hindra kunskap om vissa biografiska fakta. I första hand gäller det uppgifter som är av sådan art, att de skulle kunna skada vederbörandes anseende, om de blev allmänt kända. Detta sistnämnda är ungefärligen vad som i brottsbalkens femte kapitel åsyftas med förtal. Men behovet av skydd kan från indivi-

dens och de anhörigas sida upplevas som mer omfattande än så. Man kan vara rädd för att vissa uppgifter utan att vara i lagens mening diffamerande, ändå skulle kunna ge upphov till vantolkning av vederbörandes motiv och handlingssätt.

I vad jag nu har sagt ligger, att uppfattningen om vad som är socialt godtagbart eller icke godtagbart inverkar i hög grad på bedömningen av vad som är rimligt integritetsskydd. Men synen på vad som är socialt icke godtagbart är flytande och föränderlig, och detta medför i sin tur svårigheter, om man försöker ange tydliga gränser för en skyddszon. Jag får anledning att återkomma till detta.

Innan jag gör det och innan jag går in på konkreta exempel bör jag säga något om källmaterialet. Personhistorisk forskning utnyttjar både offentliga handlingar och handlingar eller uppgifter, som till sitt ursprung är av enskild natur. I allmänhet tänker man sig nog att det är de sistnämnda, som utgör ett hot mot individens integritet. Men upplysningar som hämtas ur offentliga handlingar kan under vissa förutsättningar ha motsvarande effekt. Här kan nämnas sådant material som finns i folkbokföringen och i rättegångsprotokoll.

Ur folkbokföringen kan man t. ex. få fram upplysningar om utomäktenskapliga barn. Henrik Ibsen hade ett sådant, som han fick under sin tid som apotekselev i Grimstad under slutet av 1840-talet tillsammans med

* Rapport presenterad vid symposium över temat "Forskning och integritet" anordnat den 9–10 mars 1978 med anledning av Stockholms Universitets 100-årsjubileum.

en av apotekarens tjänsteflickor. Uppgiften om detta publicerades efter Ibsens och hans hustrus död (men vid en tidpunkt, då deras gemensamme son ännu levde). Varför forskningen gjorde bruk av denna uppgift får man en uppfattning om genom att citera några rader ur Francis Bulls Ibsenkapitel i Norsk litteraturhistorie (del IV, 1923, s. 274):

Den /upplevelsen/vedblev at staa for ham som et mørkt punkt i hans liv, en dyster hemmelighet, som han var raed for at se røbet, og i mange av hans skuespil høres en gjenlyd av denne angst for at en skjult fortid skal bli aapenbaret.

Detta exempel visar ungefär hur man drog gränsen för femtio år sedan.

Så ett liknande fall av senare datum.

Erik Axel Karlfeldt sammanlevde under en följd av år med Gerda Holmberg och fick flera barn med henne, innan de ingick äktenskap år 1916. Nio år efter diktarens död antydde hans levnadstecknare Torsten Fogelqvist denna omständighet i samband med sin redogörelse för den lunginflammation, som år 1913 var nära att ända Karlfeldts liv. Minnet av sjukdomskrisen skänkte svensk lyrik dikten Sjukdom; ur den citerar Fogelqvist ett par strofer, där Karlfeldt ser på sina återstående år som nådaår och talar om att sona vad han brutit, och till detta knyter Fogelqvist följande kommentar: "Den skänkte också löskerkarlen rot och hem i livet och kom honom att avbörd sig en skuld som gnagt hans sinne"¹.

Att Fogelqvist uttryckte sig i förtäckta ordalag berodde givetvis på hänsyn till fru Gerda Karlfeldt. Hon var då – och är alltså – i livet. För ett par år sedan uttalade hon sig själv i en artikel i Vestmanlands Läns Tidning om den situation i vilken hon befann sig som ogift mor. Belägenheten kunde nu tolkas som tapper snarare än skamlig. Detta belyser hur det allmänna tänkesättet på en punkt ändrats. I detta speciella fall behöver en forskare inte längre

företa kringgående rörelser. Här om vittnar Margareta Strömstedts 1977 utgivna levnadsteckning av Astrid Lindgren. Likafullt kan man nog inte ta för givet att det nu relaterade exemplet ger underlag för att formulera någon generell regel.

Därnäst ett exempel på utnyttjande av rättegångshandlingar. I första delen av Algot Werins monografi över Vilhelm Ekelund (1960) finns ett utförligt referat av den rättegång 1908, som slutade med att diktaren dömdes att böta 15 kronor för fylleri och 75 kronor för smädelse av tjänsteman i tjänsteutövning samt att för våld mot tjänsteman hållas i fängelse en månad. Det finns flera skäl till att Werin lämnar denna redogörelse. Domen fick avgörande betydelse för Ekelunds fortsatta liv. Han undandrog sig fängelsestraffet genom att bege sig utomlands och levde i Tyskland och Danmark – tidvis i yttersta misär – till dess att preskriptionstiden löpt ut. Om hela affären har det, som Werin skriver, "gått oklara rykten".

Det får anses ha varit klokt och riktigt, att denna sak inte berördes av forskningen under Ekelunds livstid. Med den ömtålighet som utmärkte honom och efter de lidanden han utstått, skulle han säkerligen ha uppfattat en redovisning som ytterligt sårande. Å andra sidan måste det anses påkallat att efter Ekelunds död relatera händelsen, och detta just av de skäl som Werin anger. Att betrakta hans framställning som förtal mot avliden förefaller mig uteslutet. Tvärtom måste det anses ha varit till gagn för Ekelunds minne, att ett slut satts för de oklara ryktena. Samtidigt tillgodosågs forskningens behov av att få en förklaring till Ekelunds i vissa avseenden radikalt ändrade livssyn. Efter det att Ekelund avlidit, förelåg i detta fall knappast någon konflikt mellan skilda intressen.

Jag övergår till utnyttjandet av källmaterial av enskilt ursprung. Det rör sig här om exempelvis brev, dagboksanteckningar,

¹ T. Fogelqvist, Erik Axel Karlfeldt (1940), s. 254.

muntliga meddelanden från någon om egna eller andras förhållanden. Det bör omedelbart nämnas, att mycket av detta material med tiden övergår från att vara privat till att bli offentligt genom att det hamnar i bibliotek och arkiv. Under viss tid kan det, sedan det kommit i dylika institutioners förvar, vara sekretessbelagt, under viss tid kan det ha ett slags halvoftentlig prägel genom bestämmelser om att det får utnyttjas endast för vissa syften eller efter tillstånd av någon eller några betrodda personer. Bestämmelserna varierar avsevärt. Det är emellertid tydligt, att en föreskrift om att en viss brevsamling får utnyttjas först 50 år efter brev-mottagarens död, avser att ge ett skydd för dennes och hans korrespondenters integritet. I andra fall existerar inga sådana bestämmelser, och praxis på bibliotek och arkiv har skiftat, då det gäller tillgängligheten av ännu levande personers brev. Forskningsbiblioteken lämnar numera i allmänhet ut dem till studium, om inte särskilda bestämmelser föreskriver annat. Man tycks därvid utgå från att upphovsrätten skulle utgöra ett hinder mot att breven publiceras eller citeras utan brevskrivarens medgivande. Det torde dock inte vara aldeles klart, att en brevtext vilken som helst är ett verk, som skyddas av lagen om upphovsrätt. I sådana fall, då en forskare får i sin hand ännu levande personers brev – eller avlidna personers brev som innehåller uppgifter om ännu levande – kan det uppstå en konflikt mellan forskningens behov av att utnyttja en källa och en individs behov att skydda sin integritet. Så vitt jag kan förstå, bör man rimligen kräva av forskaren att han inte utnyttjar uppgifter som han kommit över på detta sätt utan att först ha inhämtat tillstånd av den eller dem det gäller. Vägras tillstånd, bör detta respekteras.

Svårare är det att uppställa tumregler för hur man skall handskas med brev där båda korrespondenterna är avlidna. I de flesta fall torde det inte finnas någon lagbestäm-melse, som kan åberopas mot ett utnyttjande. I ett bestämt fall, nämligen då det gäller

brev skrivna av författare, torde upphovsrätten medföra, att man under en period av 50 år efter vederbörandes död inte utan särskilt tillstånd kan återge dylika brev i deras helhet. Men citat och referat i vetenskapligt syfte är inte förbjudna. Den lagbestäm-melse som stadgar ansvar för förtal mot avlidne har så vitt jag kan förstå en mycket begränsad räckvidd. Det förefaller tänk-bart, att den skulle kunna åberopas, om en forskare ur avlidne A:s brev återger ett ned-sättande omdöme, som denne fällt om avlidne B, och detta återgivande sker vid en tidpunkt, då det ännu finns nära anhöriga till B i livet. Mer osäkert är det väl, om det finns någon möjlighet att i motsvarande läge beivra låt oss säga återgivandet av en för avlidne A nedsättande uppgift, som hämtats ur dennes egna dagboksanteckningar. Detta är en fråga, som jag ber att få hänskjuta till de lagkunniga.

Det är mitt intryck, att hela det fält som jag nu senast berört, är vanskligt att bedöma. Men låt oss återigen se på några exempel.

År 1907, ett par år efter Alexander Kiel-lands död, utgav hans söner två volymer med ett urval av faderns brev. Kielland var en lysande brevskrivare, och innehavarna av upphovsrätten kunde anse företaget motiverat både av konstnärliga och av ekonomiska skäl. Viss del i det hela hade också litteraturhistorikern professor Gerhard Gran, som skrev en inledning.

Bland de brev som nu trycktes var ett till Georg Brandes, som innehöll omdömen om Björnson. "Naar Björnson først legger sin Elsk paa nogen, saa er det ikke med Maade", skrev Kielland 9.3 1880. Detta besvärade honom, därför att det i grunden fanns mycket inom honom som "forholder sig absolut usympatetisk til Björnson". Orsaken till detta var att han inte ansåg Björnson vara pålitlig.

I ett avseende var Kiellands uppfattning riktig: Björnson kunde ådagalägga stor ombytlighet, samtidigt som han beskyllde andra för att vara osanna. Men just när det

gällde Kielland var Björnson oföränderligt hjälpsam och trofast. Han levde när brev-samlingen kom ut, han läste detta brev till Brandes, och han tog mycket illa vid sig. Till Gerhard Gran skrev han, att han personligen var fattigare efter denna brevut-gåva.

Att publicera detta brev medan Björnson levde måste betecknas som ett utslag av dåligt omdöme.

Ett exempel på personhistorisk forskning, som framkallade stark reaktion, erbjuder Sverker R. Eks doktorsavhandling från 1964 "Verklighet och vision. En studie i Hjalmar Bergmans roman Konst".

Dessa andra kapitel ägnas åt att "ur det biografiska materialet dra fram dokument som kan ge en allsidig uppfattning om vissa mer särpräglade personlighetsdrag hos Bergman" (s. 58). Det material som Ek använt består bl. a. av utdrag ur brev från Bergman själv, men också ur familjebrev från dennes hustru; dessutom relateras muntliga uppgifter. Ek hävdar – för att nämna de viktigaste av de punkter, som föranledde reaktioner – att Bergman var homosexuell, att hans äktenskap med Stina Bergman var "un mariage blanc", att han redan år 1900 ådragit sig syfilis, att han var alkoholist och kokainist och att han var ärfylligt belastad med paranoid schizofreni.

Stina Bergman levde och var andligen fullt vital vid den tidpunkt, då Eks bok kom ut. I en insändare i Dagens Nyheter 4.5 1964 betecknade hon den som full av lögnaktiga påståenden. I en större artikel i BLM samma år bemötte hon Eks skildring av det bergmanska äktenskapet (s. 424–429). I en annan artikel i samma nummer av BLM kritiserade Erik Hj. Linder Ek för bristande källkritik. Dessutom kom han in på frågan om vad han kallade "vetenskapligt folkvett", vilket borde innebära, att för en författare ömtåliga personliga frågor ej borde diskuteras "då diktarens maka lever – eller annan person vars integritet eller heder berörs av ett efterforskat faktum" (s. 421). Ek svarade med inlägg i ett senare nummer av

BLM (s. 677–681). Han ägnade sig så gott som genomgående åt att söka visa, att hans uppgifter var sanningsenliga och hänvisade till det "även för en nutidshistoriker ofrånkomliga hänsynstagandet till det vetenskapliga sanningskravet". Gentemot Linders yrkande på "vetenskapligt folkvett" invände han, att detta krav inte kunde upphöjas till en allmän sats. "Man kan fråga sig var t. ex. Strindbergforskningen befunnit sig 34 år efter författarens död, om man så rigoröst tillämpat detta förfarande, med hänvisning till att Harriet Bosse ännu levde".

Diskussionen 1964 fördes – med vissa undantag, som ovan markerats – väsentligen kring frågan om sanningsenligheten i Eks framställning. Detta innebar, att den i huvudsak fördes på forskarens villkor, inte på den enskildes. Den fråga, som vi här har att belysa gäller emellertid förhållandet mellan den enskildes integritet och forskningens behov. Därvid bortfaller visserligen inte spörsmålet om sanningsenligheten helt och hållet – det måste sägas vara ytterligare försvarande för den enskilde, om en sårande uppgift dessutom är osann – men frågeställningen måste primärt vara denna: finns det av hänsyn till enskilda personer en gräns för utnyttjande av i och för sig riktiga eller på något sätt bestyrkta biografiska uppgifter?

Som vi sett besvarade Erik Hj. Linder denna fråga jakande: man måste överväga om någon levande persons heder eller integritet berörs av ett efterforskat faktum, även i sådana fall, då forskningen gäller en avliden person. I denna uppfattning är jag benägen att i princip instämma.

I det nu sagda ligger, att man i regel bör räkna med en viss karenstid, innan det är fritt fram för den personhistoriska forskningen att göra bruk av allt material, som går att spåra upp. Detta är inget överraskande påstående; det svarar mot en ofta förekommande praxis, då exempelvis en enskild brevsamling överlämnas till ett offentligt arkiv: det sker med villkor att samlingen eller delar av den blir tillgängliga för

forskning först efter ett visst antal år. Hur lång denna tid bör vara kan knappast generellt anges; den beror av omständigheterna i varje särskilt fall. Strindbergs ockulta dagbok blev inte offentligen tillgänglig förrän efter Harriet Bosses död. För Levertins efterlämnade korrespondens sattes tiden för tillgänglighet till 100 år efter hans död. Det kan ifrågasättas, om en så lång tid är behöflig. Från en synpunkt sett är det kanske inte heller gagneligt. En av de uppgifter som den litteraturhistoriska forskningen fyller är att bidra till att intresset för bortgångna diktare och deras verk hålls vid liv. Det är tänkbart att Levertin år 2006 hunnit bli så bortglömd, att ingen finner det mödan värt att studera hans korrespondens. En mera måttlig tidrymd torde i de flesta fall räcka.

En till synes radikal metod för integritetsskydd, som ibland praktiseras, är att förstöra en avlidens persons hela skriftliga kvarlåtenskap. Den är enligt min mening inte rekommendabel redan av det skälet, att den i själva verket kan motverka sitt syfte. Kvar blir nästan alltid något, i minnet hos andra som kan ge muntliga uppgifter eller i deras papper. Det finns en påtaglig risk för att det material som ändå till sist blir tillgängligt för forskningen kommer att ge en ensidig bild, möjligen mer ofördelaktig än om det förstörda materialet funnits i behåll.

Efter en viss rimlig tid bör alltså biografiskt material kunna utnyttjas för forskning, och detta även om det relaterar sig till områden, som för en bortgången och hans anhöriga i livstiden varit ömtåliga. Varför kan ett exempel kanske visa.

I vissa av Ivan Aguélis tavlor förekommer en valvbåge, som delar himlen i två fält med olika valör. Tillfrågad om varför han målade på det viset, svarade Aguéli vid ett tillfälle: "Ja, det är så att jag har en spricka i min pincenez". Detta har uppfattats som ett skämt. Men det var inget skämt.

År 1890 skrev den då tjugoårige Aguéli till den kände läkaren Anton Nyström. Han berättade att han var närsynt och undrade om denna defekt kunde botas.

Jag ämnar blifva artist-målare, o är mitt lyte mig till stort hinder. /.../ Medvetandet om att jag är vanlytt förbittrar hela min tillvaro och kommer mig att anse mig tillhöra en lägre art af människor. Hur ofta frågar jag ej mig, helt förtvivlad: Männe min uppfattning af verkligheten är falsk, ensidig, primitiv, krymplingens eller den sjukas? /.../ Jag anser vara min lefnadsuppgift att åskådliggöra min uppfattning af verkligheten; och min pligt och heder bjuder mig sträfva att göra denna uppfattning sund, kraftig, allmänmänsklig och intelligent och så litet ensidig som möjligt.

Detta patetiska och samtidigt oerhört imponerande brev visar Aguélis oryggliga beslutsamhet att åskådliggöra sin uppfattning av verkligheten. Det fanns hos honom ett sanningskrav, som förbjöd honom att måla på annat sätt än som han såg. Han är rädd för att han ser på fel sätt. Men hans fortsatta bana visar att han höll fast vid att måla vad han såg – även genom en sprucken pincenez, då han var för fattig att låta sätta in ett helt glas.

Så länge både Aguéli och Nyström levde måste detta brev betraktas som sekretessbelagt, fallande under den tystnadsplikt som en läkare har. Men det vore absurt att tänka sig, att det inte skulle få återopas efter bådas död. Det belyser en sida av Aguélis konstuppfattning.

Sammanfattningsvis skulle jag vilja säga, att konflikterna mellan forskningens behov av att utnyttja biografiskt material och den enskildes behov av integritet i hög grad reduceras, om forskningen iakttar ett lämpligt tidsavstånd från sitt objekt. Det bör tillfogas, att det även ligger i forskningens eget intresse att göra detta. Varför kan återigen ett exempel visa.

Hjalmar Bergman förde större delen av sitt liv korta dagboksanteckningar. Det finns anledning förmoda, att hans dagböcker innehåller viktiga biografiska uppgifter.

Efter utgivandet av Eks avhandling lånade Stina Bergman ut dessa dagböcker åt en ung svensk-amerikan, som uppgav sig skola skriva en bok om Bergman. Den boken har inte blivit skriven och kommer aldrig att bli

skrivna, och det räknade nog Stina Bergman med. Lånet var ett sätt att placera dagböckerna utom räckhåll för svenska forskare. När dessa försökte, visade det sig att låntagaren vägrade att lämna dem åter. Han hävdade att han fått dem i gåva. Till sist gick han med på att sälja dem – för ett högt pris – till Kungl. Biblioteket. Där finns de sedan ett par år, men tillgängliga endast om två kuratorer är ense om att en forskare skall få utnyttja dem. Men det var ytterst nära, att detta viktiga källmaterial skulle gått förlorat för svensk forskning.

Detta exempel är för övrigt inte enastående. Det finns fall, då ägare av källmaterial förstört detta, därför att forskare på ett alltför tidigt stadium börjat syssla med vissa aspekter av en diktares liv.

Slutligen bör det sägas, att det inte bara är enskilda forskares okloka hantering av källmaterial, som utgör ett hot mot forskningens möjlighet att i sinom tid få tillgång till detta. Massmedias minskade respekt för individens integritet torde ännu mer än forskares övertramp bidra till att källor förstörs eller görs otillgängliga.

Historikern och individen i tiden*

Av Jarl Torbacke

Inledning

Inom Dagens Nyheters redaktion lät man redan på 1910-talet utreda vilka olika slags nyheter som var mest upplagebefrämjande. Man kom fram till en gradering där inte oväntat mord belade en av de tre första platserna – övriga ledande säljbefrämjande temata var krig och större sportevenemang.¹ Det kan knappast vara för djärvt att anta att iakttagelserna från DN har generell giltighet för pressen som helhet. Men mot just den bakgrunden kan man då göra en intressant upptäckt i Göteborgspressen under tiden mellan världskrigen: medan vissa mordhistorier följdes upp och belystes med sedvanlig energi och detaljrikedom behandlades andra genomgående i korta notiser eller fördes efter några dagars tillvaro i löpsedlarnas och förstasidornas glans till en undanskymd tillvaro på någon insida. För en presshistoriker ter sig saken i förstone som ett egendomligt och oförklarligt fenomen, som dock genom göteborgsjournalisters i efterhand publicerade memoarer får sin enkla förklaring.²

Det visar sig att de mord som undergick särbehandling hade homosexuell bakgrund. Genom en allmän men "tyst" överenskomst mellan de olika tidningarnas kriminalreportrar och redaktioner var sexuella minoriteter något man på den tiden inte låtsades om. Inte ens ett mord i sådana kretsar ansågs passande för läsare av anständiga tidningar. En mördare med homosexuell anknytning var inte *comme il faut!* Det intressanta är att nyhetsförmedlingens organisation den tiden medförde att göteborgstidningarnas beslut automatiskt

blev gällande för riket som helhet. Lokala nyheter byttes nämligen de stora tidningarna med riksspridning emellan. Så t.ex. samarbetade Dagens Nyheter och Göteborgs-Posten, vilket innebar att en medarbetare på vardera tidningen varje dag gjorde och till kollegan sände en sammanfattning av de väsentligaste lokala nyheterna. I våra dagar, då t.ex. Expressen har egna lokalredaktioner på en rad platser – bl. a. i Göteborg – skulle ortens journalister inte ha en chans att upprätthålla en nyhetscensur av berört slag.

Den etiska regel på kriminalreportagens område som exemplet från Göteborg avslöjar existensen av är så vitt jag vet såväl till tillkomst som tillämpning helt slumpartad. Den var en bestämmelse som uppkom och var för handen helt vid sidan av de publiceringsregler som pressens organisationer enats om. Även om den gäller ett område som inte har med forskning att göra, är den för mig i min egenskap av massmediehistoriker signifikativ. Just det slumpartade och nyckfulla i både tillkomsten och tillämpningsområdets utsträckning påminner om förhållandena på ett näraliggande område, inom forskningsetiken.

För mig personligen framstår nämligen,

* Rapport presenterad vid symposium över temat "Forskning och integritet" anordnat den 9–10 mars 1978 med anledning av Stockholms Universitets 100-årsjubileum.

¹ Jarl Torbacke, *Det betvingade ordet* (1976), s. 209 f.

² Hubert Lärn, Mauritz Rubenson, *drottning Victoria och vi. Press och pressfolk i Västsverige 1902–1972* (1972), s. 292 ff.

när jag väl tvingades tänka till ordentligt på problemet, relationen forskningen och privatlivets integritet som något man möter och arbetar med utan att ha vare sig några bestämmelser eller tumregler att falla tillbaka på. Jag bortser då medvetet från den del av forskningsprocessen som innebär insamling och operationalisering av massdata. Om den delen av processen, som numera inte är främmande för en historiker, må andra berätta. Jag går också förbi den del av forskarens vardag som regleras av bestämmelser i arkivförordningar etc. Att vittna om hur problemen rörande privatlivets integritet får sin lösning när materialet väl kommit inom de lärda verkens väggar överläter jag därmed på andra. I det sammanhanget är en bekännelse på sin plats: jag har aldrig haft tanken att behöva ålägga mig restriktioner ifråga om dagböcker, korrespondens e. d. som är tillgängliga på arkiven med vanligt beställningsförfarande. Vad som är tillgängligt får fullt ut användas. Kanske just därför har jag reservationslöst accepterat att inlevererade samlingar efter privatpersoner eller organisationer kan vara helt eller delvis och i varierande grad svår- eller otillgängliga. Restriktionerna kan t. ex. bero på att arkivet innehåller utrikespolitiska meddelanden som faller inom den officiella 50-årsregeln eller ömtåliga uppgifter med anknytning till de ekonomiska, sociala, sexuella m. fl. områdena. Det spärrade materialet blir oftast tillgängligt utan större besvär. I enklare fall räcker ett samtal om den aktuella forskningen med ansvarige arkivarien eller hänvändelse till efterlevande släktingar, i svårare fall måste man kanske skriva till regeringen.

Men att den arkivforskandes situation i de här styckena ändå inte är alldeles problemfri kan jag belysa med ett självupplevt exempel.

På Riksarkivet förvaras en samling efter en journalist, E. W. Lundgren, först bl. a. medarbetare i Östgöta Correspondenten, senare och till pensioneringen i Svenska Dagbladet. I båda tidningarna hade Lund-

gren den framstående högerpolitikern Ivar Anderson – som tre år efter sitt övertagande av Svenska Dagbladet 1940 anställde Lundgren som förstärkning på ledaravdelningen – som chefredaktör. Lundgrens efterlämnade papper innehåller en omfattande dagbok för tiden 1943–1957, som ger mycket intressanta inblickar i verksamheten inom såväl Svenska Dagbladets redaktion som Stockholms tidningsvärld. Vissa kritiska anmärkningar mot chefredaktören Anderson för brist på journalistisk känsla förekommer.

När jag mot slutet av 1960-talet tog del av dagboken fanns inga begränsningar, den stod till forskarnas fria disposition. Något år senare registrerade jag med viss undran det angrepp mot Lundgren och hans dagbok som Ivar Anderson litet omotiverat framför i sin andra och avslutande memoardel, publicerad 1969.³

Lundgren karakteriseras där som en ganska oduglig och egocentrisk journalist och hans dagbok som till dels en skvallerkrönika. Man undrar kanske varför chefredaktören tog upp en sådan medarbetare från Linköping.

1972 utkom två av mig skrivna böcker om Dagens Nyheter där jag som förste forskare återgav ett par positiva yttranden ur Lundgrens dagbok om DN. Samma år publicerade författaren Ole Söderström romanen "Dr Eskilson och Sverige", ett hatporträtt av Ivar Anderson som chefredaktör i Östergötlands Dagblad i Norrköping, en mellanstation för Anderson på vägen mellan Östgöta Correspondenten och Svenska Dagbladet. I romanen förekommer direkta anspelningar på dels en medarbetare som fört dagbok, dels tidigare inträffade skandaler i chefredaktör Eskilsons familj. Om denna dagbok är en fri fantasi från författarens sida, om påhittet i så fall inspirerats av Ivar Andersons ogillande bedömning av en dagbok i memoarerna eller om Söderström haft

³ Ivar Anderson, Från det nära förflutna (1969), s. 268 ff.

egen kännedom om, eller rent av på Riksarkivet tagit del av, E. W. Lundgrens anteckningar därom vet jag bara vad som står att läsa i romanen.

Några citat speglar då det väsentliga. Det behöver väl knappast påpekas att Ole Söderström begagnat sin skönlitterära rätt att ge Andersons memoarer fel titel och ange felaktiga årtal för den tid dagboken omspannar? Citaten återges här i ett sammanhang:

”Jag har nu läst dr Eskilson's memoarbok, 'I minnenas ljus' och låt mig säga det omgående: jag är imponerad. — — —. Sedan memoarboken kommit ut — och blivit välvilligt recenserad i flertalet blad — hände något besynnerligt. Något för dr E. besynnerligt eller kanske vi skall säga olustigt. Det visade sig att en före detta medarbetare i Strandköpings-Posten hade deponerat några mystiska dagböcker i Riksarkivet, främst avseende åren 1929—1945, det vill säga den period då dr E. hade varit tidningens huvudredaktör. Dagböckerna kunde med fördel användas som sidoläsning till doktors memoarer. — — —.

Men det är ju ändå lite otrevligt. Jag menar att detta ska ligga i Riksarkivet som ett dokument — just det, ett dokument. Kan rekvireras av vem som helst. Det borde finnas regler för vad som får deponeras.”⁴

Det viktiga och intressanta är att dagboken numera inte längre står till forskningens fria förfogande. Det krävs — kunde jag här-omåret konstatera — riksarkivariens tillstånd för utnyttjande av densamma. Vad som föranlett förändringen har jag inte forskat i. Men jag tror att man kan våga gissningen att er bok med något av författarnamnen Anderson, Torbacke eller Söderström — jag för min del skulle satsa en slant på det sista namnet! — på pärmen varit den yttersta orsaken och att Ivar Anderson eller någon ansvarig inom Riksarkivet tagit initiativet till att lägga användandet av Lundgrens dagbok under kontroll.

Om jag summerar: utnyttjandet på ett som någon tyckt otillbörligt sätt av ett på Riksarkivet befintligt källmaterial har bidra-

git till att inskränka källans tillgänglighet för forskning. En händelse som enligt min mening verkligen stämmer till eftertanke.

Jag har med detta exempel åskådliggjort hur naturligt det är för en historiker att även i ett sammanhang som detta ta utgångspunkten i de bevarade källorna. Rent allmänt gäller ju för dem som sysslar med det förflutna att existensen av kvarlevor är förutsättningen för arbetet — utan källor ingen historia. Därför skall här prövas att fortsättningsvis systematisera synpunkterna efter de i hög grad av källmaterialet präglade stadier forskningsprocessen normalt genomlöper. Dispositionen får då följande rubriker:

1. Den ämnesbestämmande fasen
2. Den uppsökande verksamheten
3. Den analyserande och bearbetande verksamheten
4. Publiceringsfasen.

För vart och ett av dessa steg skall jag nedan redovisa mina erfarenheter med anknytning till den övergripande frågeställningen forskningen och privatlivets integritet.

1. Den ämnesbestämmande fasen

Det är väl fullt tänkbart att en forskare när han är sysselsatt med att fastställa ämne för nästa forskningsuppgift kan påverkas av den omständigheten att ämnesvalet hotar att på något vis träda någon — död eller levande — persons integritet för när. Men jag vill poängtera att jag aldrig hört talas om något sådant fall inom historien. Längre höll sig svenska historiker i sitt arbete på så långt avstånd från nutiden att problemet inte var aktuellt. Jag hör själv till den generation forskare som på senaste decennier gjort modernhistorien till ett av de domine-

⁴Ole Söderström, Dr Eskilson och Sverige (1972), s. 12, 15 och 31. Den kritiska inställningen till Eskilson/Anderson återkommer även i Söderströms roman Vägen till Nörholm (1974) — t. ex. s. 50 f.

rande forskningsområdena men jag har aldrig låtit ämnesvalet styras av hänsyn av angivet slag. Då har jag ändå bl. a. sysslat med 1950-talets rättsskandaler (t. ex. Haijby- och Kejneaffärerna). Mitt subjektiva intryck är nog snarast att forskning på sådana ämnen inom modernhistoria verkställer ett slags renhållningsarbete på områden där rykteskampanjer tidigt skapat falska och till naturen ofta seglivade föreställningar om perversiteter och skumraskaffärer. Med det vill jag förstås inte säga att sanningen till varje pris och i alla lägen skall i dagen bara för att det passar en forskare att kräva det.

2. Den uppsökande verksamheten

För en historiker med huvudintresset förlagt till nutid är ofta den uppsökande eller materialinsamlande verksamheten den mest tidskrävande under forskningsprocessen. Visserligen pågår i bl. a. Riksarkivets och folkrörelsearkivens regi en stort upplagd, registrerande och insamlande verksamhet inriktad särskilt på de s. k. enskilda arkiven. I särskilda meddelanden underrättas forskarna om vilka arkiv som införts till vilken arkiv- eller biblioteksinstitution och vad nyförvärvet innehåller. Men aktiviteten har inte många decennier på nacken och kan av lätt insedda skäl inte bli av "heltäckande" karaktär.⁵ Många privatpersoner eller deras efterlevande måste forskaren spåra upp själv. Det är ett tidsödande men många gånger utomordentligt spännande detektivarbete som i lyckliga fall leder fram till fyndet av en för forskningsuppgiften central samling privata papper – kanske innehållande en dagbok, korrespondens, promemorior, sammanträdesanteckningar osv. Jag skulle kunna berätta många historier om vilka märkliga öden somliga privatarkiv undergått. Men jag nöjer mig med en enda, som har viss aktualitet i detta sammanhang. Den gäller arkivet efter den lokala nazistorganisationen på 1930-talet i Säffle, vilket återfanns på ortens soptipp. Det gick till så att papper med ganska sen-

sationella uppgifter om skilda lokala pampar blåste omkring i omgivningarna. Den person som lokaliserade materialet och såg till att det räddades undan ytterligare spridning i terrängen får sägas ha gjort en ovanligt handfast insats för bevarandet av privatlivets integritet. Vart arkivet tog vägen vet jag ingenting om.

Den uppsökande verksamheten leder i de framgångsrika fallen till en direkt kontakt mellan en innehavare av ett privatarkiv och forskaren. Och det är i den situationen den övergripande frågeställningen om forskning och integritet aktualiseras, det är här jag personligen regelbundet möter problemet. Det är i privatbostaden och inte i arkivets forskarsal saken efter min erfarenhet manifesteras. Och det är då angeläget att understryka att det inte alltid är forskarens syn som i det här läget avgör hur privatlivets integritet skall påverkas. Kontakten mellan forskaren och arkivvårdaren bygger ofta på och regleras i fråga om utbytet för den förres del av det förtroende – eller för den delen: den brist på förtroende – som uppkommer mellan de två. Detta kanske inte nödvändigtvis behöver innebära att mängden tillhandahållet material alltid blir större om relationen blir god. Snarare är det en fråga om att arkivvårdaren om ett bra förhållande inte uppstår blir noggrannare i sin prövning av på vilka villkor och i vilken utsträckning materialet skall ställas till forskarens förfogande. I likhet med de fall då materialet tillhandahålles på något arkiv blir det inte forskaren som här tar det yttersta ansvaret för vad forskningsresultaten kan komma att innebära. Den humanistiska och stundom i ganska stor utsträckning individinriktade forskning jag representerar är sannolikt på just denna speciella punkt originell. I lägen där jag vet att källorna varit

⁵Om förhistorien till och organiserandet av aktionen för att rädda de enskilda arkiven kan läsas i Kommissionen för Riksinventering av de enskilda arkiven. Bulletin nummer 1 (1963). – För den löpande informationen se numera en särskild serie om de enskilda arkiven inom ramen för Riksarkivets publikation RA-nytt.

föremål för genomläsning och bedömning före tillhandahållandet känner jag knappast någon tvekan inför begagnandet av för någon person föga smickrande uppgifter eller omdömen. Men jag vill samtidigt ha sagt att jag aldrig upplever ansvarsbefrielsen som en lättnad. Att själv få gå igenom allt relevant material och att själv få företa såväl den yrkesmässiga som "moraliska" ("juridiska" etc.) bedömningen är självfallet den eftersträvansvärda forskningssituationen.

Det är svårt att gruppera de attityder man möter hos privatarkivens vårdare till något slags beteendemönster. I åtminstone mitt minne står de som en rad personer med högst varierande uppträdande. Två av dem minns jag särskilt. Den ene är bara en telefonröst som med stentorsstämma meddelar att han ställer släktarkivet till förfogande med det dånande tillägget att "här finns skandaler men om dem skrivs ingenting!" Skandalen gällde ett släktens svarta får som i seklets ungdom studerat i Lund och tillhört en krets unga män som förförts – osäkert i vilken mening – av den socialdemokratiska portalgestalten och botanikern Bengt Lidforss. Det skrevs ingenting om detta – det saknades f. ö. anledning.

Den andra är en gammal dam i en lägenhet på S:t Eriksgatan, dotterdotter till Af-tonbladets chefredaktör vid sekelskiftet. Nervöst och tveksamt plockar hon med några brev som senare visar sig innehålla idel nattståndna politiska spekulationer om hotet från tsarens Ryssland. Orsaken till hennes kval är att det överst på breven står några ord som brevskrivaren, en dag för mer än 60 år sedan, markerat med flera kraftiga understrykningar: "Privat och konfidentiellt"!

Jag nämnde ovan om historikerns beroende av skriftliga källor. Jag vill här gärna påpeka att modernhistorikerns entré inom ämnet medfört en förskjutning mot ett accepterande av inte bara materialgrupper utan också metoder som var nya för historievetenskapen, välkända för samhällsve-tarna. Jag tänker då i främsta rummet på de

fakta som insamlas intervjuvägen. Det är nog korrekt att säga att intervjumetoden accepterats – men med en bland forskarna utbredd, individuellt varierad grad av tveksamhet. Det är i främsta rummet de källkritiska svårigheterna vid bedömningen av fakta som orsakat betänksamheten. Och om man nu bortser från stort upplagda och omfattande enkäter, där det enskilda intervjuoffrets upplysningar får minimal inverkan på totalresultaten har metoden enligt min mening ur historikerns synpunkt sina svagheter. Av naturliga skäl blir historikern ofta hänvisad med sina frågor till en eller några få, troligen ganska åldrade personer. Risker för att minnesfel och missuppfattningar påverkar fakta är stor. Men störst är som sagt problemet med värderingen av sakinnehållet samt med hur sakuppgifter på ett betryggande sätt skall dokumenteras.

Mitt bestämda intryck är nämligen att muntliga uppgifter till skillnad från skriftliga ofta är tvärsäkrare, elakare och förenklade – kort sagt: lögnaktigare. Jag skall belägga det påståendet med ett par exempel.

I en av de böcker jag skrev om Dagens Nyheter spelar en föredragsafton på Publicistklubben vintern 1940 en viss roll.⁶ Vid ett samtal med en journalist fick jag en sentida, livfull och för en av aktörerna mycket fatal skildring av vad som hänt den där kvällen. Berättelsen fyllde en lucka i mina kunskaper och stämde i de delar jag kunde kontrollera den. Jag vet ännu inte i denna dag vad det var som fick mig att fortsätta kontrollarbetet. Och det resulterade i något ganska olustigt: Jag fann den närvarolista som cirkulerat bland deltagarna och på den fanns min sagesman inte med. Konfronterad med faktum föll han – helt obesvärat vill jag säga – till föga och bekände falskariet: han hade byggt på minnen av kollegers berättelser och en personlig ovilja mot den figurant det gällde. Det var med knappast tänkbara marginal en till synes korrekt, på

⁶ Jarl Torbacke, *Dagens Nyheter och demokratiens kris II* (1972), s. 165 ff.

en intervju baserad vetenskaplig skildring undgick att bli en direkt kränkande berättelse.

Mot det andra exemplet bör jag mot bakgrund av nyss återgivna episod inledningsvis anföra källkritiska reservationer. Episoden är inte självupplevd och kan bara till vissa delar kontrolleras! Den handlar om den berömda publicisten Torgny Segerstedts privatsekreterare Estrid Ancker, som på äldre dar skrev en biografi om sin avgudade chef.⁷ Hon lade ned stor möda på att samla in källmaterial som sedan blev grunden för det särskilda Segerstedtarkivet i Göteborgs Universitetsbibliotek. Hon intervjuade många av Segerstedts samtida, vänner och kolleger, bl. a. Johannes Wickman – i många år elake herrn i svensk press – som mot den försiktigare redaktionsledningens i DN vilja under andra världskriget bedrivit antinazistisk utrikesjournalistik i Segerstedts anda. Samtalet med Wickman varade en hel dag, under tidvis närvaro av dennes hustru som är min källa. Wickman, som under sitt journalistiska liv upplevat några stora triumfer men också många besvikelser, skall ha uttalat sig mycket öpenhjärtigt och påfallande kritiskt om en rad personer – också om Segerstedt. Estrid Ancker skall ha lämnat honom med en försvarlig bunt anteckningar. Dagen därpå ringde Wickman upp och bad utan närmare motivering att noteringarna skulle makuleras. Enligt uppgift skall Estrid Ancker prompt ha effektuerat önskemålet och såväl boken som Segerstedtarkivets samlingar verifierar berättelsen: där finns inga spår av Wickmanska avslöjanden. Hos mig stärker episoden en stark skepsis mot intervjuer som historiskt hjälpmedel. De utgör enligt min uppfattning ett av de starkaste hoten mot den personliga integriteten i forskningssammanhang.

3. Den analyserande eller bearbetande fasen

Nästa fas i forskningsprocessen innebär att historikern företar en bedömning av sitt ma-

terial inom ramen för gängse källkritiska metoder. Med det material som befins uppfylla det metodiska kravet löses sedan den uppgift man förelagt sig.

Den källkritiska bedömningen ger, som redan ovan framgått, ofta resultat som avslöjar att det bevarade materialet förvanskats. I de allra flesta fall finns inga medvetna avsikter att vilseleda bakom förekommande förfalskningar. Visst händer det att framstående personer, som kan förutsätta att deras kvarlåtenskap skall bli viktiga bitar i historieskrivningen om epoken, skriver dagböcker och brev i medveten mening att göra den egna rollen större, insatsen spektakulärare. Men i de allra flesta fall sker verklighetsförfalskningarna i absolut god tro. Avvikelserna uppkommer som följd av den beskrivande personens av uppfostran, utbildning, miljö etc. formade sätt att uppleva tillvaron. Förhållandet är välkänt och kan korrigeras med de källkritiska metoderna. Sådant arbete hör till historikerns vardag.

De flesta exemplen på att en källa kan visas ha ett innehåll som rymmer en förvridning av faktainnehållet är således godartade. De kan därför bara innebära oavsiktliga ingrepp i eller angrepp på den personliga integriteten. Men det finns en liten minoritetsgrupp av fall där källan medvetet har utformats i syfte att i ett eller annat avseende skydda egen person eller skada, alternativt skydda, annan person. Ett sådant uppseendeväckande fall har jag själv varit i tillfälle att i detalj utreda.

Exemplet rör en välkänd och av historisk och statsvetenskaplig forskning ofta anlita dagbok, förd av den ledande socialdemokraten, statsrådet och Londonministern Erik Palmstierna. Dagboken trycktes i fyra volymer i början av 1950-talet,⁸ i författarens egen regi. Det intressanta är att den då

⁷ Estrid Ancker, Torgny Segerstedt (1962).

⁸ Erik Palmstierna, Ett brytningsskede (1951), Orostid I (1952), Orostid II (1953), Dagjämning (1954).

redan varit tillgänglig för forskarna, som i sina arbeten på sedvanligt sätt citerat ibland ganska långa avsnitt ur den otryckta källan. En jämförelse mellan dessa citat och den tryckta utgåvan ger klart vid handen att texten i den senare ändrats. Förändringarna har uppenbarligen vidtagits i syfte att dels göra dagboksförfattarens eget agerande i vissa sammanhang smakligare och mera konstitutionellt, dels mildra eller skärpa vissa personomdömen.⁹

Man kan givetvis inte helt utesluta möjligheten att skillnaderna mellan de olika versionerna i fall som detta kan bero på att *forskaren* – den part som står för de tidiga citaten – slarvat eller rent av medvetet gjort ingrepp i texten. Tryckning av källor kan alltså vid de tillfällen där originalet bevarats användas för att pröva forskaren. Jag har vid ett tillfälle företagit också en sådan kontroll. Det gäller den gamle högerledaren Arvid Lindmans dagbok som finns i tre versioner: originalet på Riksarkivet, omfattande citat i vetenskapliga arbeten och – senast tillkommen – en tryckt utgåva.¹⁰ En jämförelse mellan varianterna ger bl. a. det märkliga resultatet att en forskare uteslutit några meningar i uppenbart syfte att dölja att Gustaf V under en regeringskris uppträtt på ett konstitutionellt sett mindre passande sätt. En annan forskare har genom att korrigera stavfel, rätta språkliga errata och verkställa en grundlig översyn av interpunktionen gjort Arvid Lindman till en helt annan stilistisk förmåga än han i levande livet var.¹¹ Jag får bekänna att det upplevs som ganska besynnerligt att på det här sättet uppträda som avslöjare av forskares bemödanden att skydda sina forskningsobjekt. Men samtidigt belyser de här fallen på ett ganska intressant sätt hur vetenskapsmän utifrån sina olika utgångspunkter hanterar de människor som utgör deras materia.

4. Publiceringsfasen

När ett vetenskapligt arbete når tryckfärdigt skick stundar sanningens ögonblick.

Då måste den slutgiltiga avvägningen av personomdömen och "avslöjanden" som kan inverka på den privata integriteten ske. Det är inte svårt att ge exempel på fall då forskaren i det sammanhanget upplevt svåra stunder.

Ibland måste tryckningen föregås av en ny tillståndsomgång med myndigheterna. Det är inte alltid som ett tillstånd att "ta del av" sekretessbelagda dokument automatiskt medför rätt att publicera innehållet. En tid på världen hade försvarsdepartementet två handläggare av ansökningar rörande källor som föll inom 50-årsgränsen. Den ene gav alltid "hela" tillståndet i ett sammanhang, den andre krävde lika regelmässigt två behandlingsomgångar. I senare fallet gick det i andra vändan till så att tillämpliga delar av manus prövades av en byråkrat med okända kvalifikationer. På ett annat av statsdepartementen såg man annorlunda på den här typen av problem: där har jag personligen fått hjälp med att skriva ansökan till regeringen på ett så medvetet vagt sätt att man i efterhand på det aktuella arkivet skulle kunna ge beslutet en så generös tolkning som möjligt!

Men i främsta rummet blir det inte andra som fattar de avgörande besluten. Det faller på forskaren själv att göra. Hur ingående och genomgripande skall skildringen vara, var skall gränsen sägas gå, hur skall känsliga uppgifter dokumenteras?

För egen del har jag speciellt kommit att uppmärksamma dokumentationsproblematiken. Den illustreras från mina utgångspunkter bäst av ett exempel med anknytning till den oro som rådde inom Dagens Nyheters ledning under andra världskriget. Som bekant cirkulerade den tiden de mest befängda rykten innebärande bl. a. att familjen Bonnier skulle sälja ut och emigrera

⁹ Jarl Torbacke, Erik Palmstiernas tryckta dagböcker, Scandia 1969.

¹⁰ Arvid Lindman, Dagboksanteckningar. Utgivna genom Nils F. Holm (1972).

¹¹ Jarl Torbacke, Om utgåvor av dagböcker, HT 1973.

m. m. Vid ett tillfälle råkade två av damerna i ägarkretsens periferi i gräl med varandra. I affekterat tillstånd växlade de brev, som ger avslöjande inblickar i rådande stämninglägen och detaljer i de minst sagt konfliktfyllda relationerna inom företaget. Ett koncept till ett av breven hamnade av okänd anledning i det Bonnierska förlagets arkiv, som jag hade ett generellt tillstånd att utnyttja. Några år efter det att mina böcker om DN kommit ut blev jag en dag uppringd av en av damerna. Det visade sig då att en familjefejd blossat upp 30 år efter de aktuella händelserna. Skälet var att den ena familjen av min skildring hade dragit slutsatsen att den andra ställt vad man betraktade som privatbrev till mitt förfogande. Olyckligtvis hade jag försummat att uppge att jag byggde på ett koncept som på något okänt sätt hamnat på förlaget.¹² När jag nu kunde upplysa om hur de ingående uppgifterna kommit till min kännedom och sedan jag skrivit ett förklarande brev till den andra inblandade parten kunde en försoning äga rum.

Dokumentationen kan vara ett känsligt kapitel på många olika sätt. När Gunnar Gerdner – den statsvetare som först fick tillgång till Erik Palmstiernas nyss nämnda och alltså då ännu otryckta dagböcker – 1946 skulle disputerat på avhandlingen om Det svenska regeringsproblemet 1917–1920 fick han inte Palmstiernas tillstånd att avslöja dagboksförfattarens identitet. Förbudet måste ha vållat Gerdner stort huvudbry – av vetenskapliga skäl. Anonyma källor är ingen önskedröm. Vad som förmått Palmstierna att uppställa ett sådant villkor är inte känt. Av de för avhandlingen och dagboken gemensamma huvudfigureerna levde ännu bara Gustaf V, Johannes Hellner och Östen Undén. Det var nog därför mindre omtanken om dem än känslan av att frispråkigheten och den bristande exaktiteten hos anteckningarna skulle väcka förargelse som hos Palmstierna födde anonymitetskravet. I den riktningen pekar ju också ovan berörda överarbetning av dagböckerna före publi-

cerandet.

Gerdner löste problemet genom att låta dagboken i källförteckningen anges som ”dagbok av en medlem i Edéns och Brantings ministärer 1917–1920, av dess författare benämnd Politiska anteckningar”. Detta grepp väckte undran på forskarhåll och många spekulationer om dagboksförfattarens identitet bland recensenter och allmänhet. Några svårigheter att räkna ut vem författaren var förelåg knappast. På det långa tidsavståndets säkra distans kan man nog tryggt påstå att denna form av hänsyn inte gav avhandlingsförfattaren några extra poäng. Men att hans situation varit penibel är lätt att inse.

Ett liknande dilemma stod en annan statsvetare, Krister Wahlbäck, inför ett par årtionden senare. När han i början av 1960-talet samlade material till sin gradualavhandling om Finlandsfrågan i svensk politik under åren kring andra världskrigets utbrott påträffade han – och tilläts utnyttja – på privata händer befintligt material. Detta fyllde i någon omfattning de luckor i det officiella materialet som för hans del uppstått genom vissa inskränkningar i de tillstånd Kungl. Maj:t gett honom att ta del av akterna. Wahlbäck knäckte publiceringsnöten genom att i noterna med asterisk markera att ”handlingen kunnat granskas i någon ej redovisad privat samling och numera i avskrift, utdrag eller referat förvaras hos förf.” Vidare meddelade Wahlbäck med tilltalande öppenhet att han hörde till de forskare som vunnit fördelar i materialhänseende genom att när det gällt samlingar av privat natur acceptera att ”i de flesta fall olika villkor uppställts om smärre utslutningar eller modifieringar vid återgivande eller referat av källmaterialet”.¹³

Det återgivna fallet låter ana att forskaren

¹² Jarl Torbacke, Dagens Nyheter och demokratis kris II, s. 161 ff.

¹³ Krister Wahlbäck, Finlandsfrågan i svensk politik 1937–1940 (1964), s. 447.

ibland kan komma i lägen då han å ena sidan kan hämta ut uppgifter från av sekretessbestämmelserna mörklagda områden men att han å andra sidan kan göra detta endast genom att avhända sig en del av rätten att ensam bestämma om vilken form de framdragna uppgifterna vid publicering- en skall ges.

Ett annat exempel – också detta med anknytning till Dagens Nyheters ägarkrets – visar att blotta hotet om publicering kan utlösa starka negativa reaktioner. Det aktuella fallet är belysande så till vida att det visar hur väl det räcker med att offentliggörandet gäller annan person men av skilda anledningar ter sig applicerbart på den egna situationen.

När DN:s legendariske andreredaktör Ivar Ljungquist slutade på tidningen 1947 kom han att som pensionär ägna sig åt tidningens historia. I hans namn publicerades småningom tre volymer bestående av dels en av honom skriven skildring av den tekniska, administrativa och redaktionella utvecklingen, dels medarbetarminnen. När Ljungquist var sysselsatt med insamlandet av kollegernas memoarer erbjöds han av styrelsens ordförande, Tor Bonnier, att få ett bidrag också från ägarsidan. Förslaget accepterades och Bonnier började en skildring som bl. a. omfattade de svåra motsättningarna mellan familjen Bonnier och den redaktionella ledningen om tidningens hållning under andra världskriget. Men han begick misstaget att ta med sig manuskriptet till en middag dit också den nye chefredaktören Herbert Tingsten var bjuden. På kvällskvisten inledde Tor Bonnier en högläsning som snabbt urartade till ett våldsamt gräl med Tingsten. Denne ville på inga villkor ha Bonniers berättelse i historiken. Han gjorde heller inga hemligheter av anledningen: ”Folk kan ju för fan tro att det är likadant nu!”

Det blev heller inget bidrag från ägarhåll i Ljungquists på Bonniers förlag utgivna historik. Bokförläggaren s. a. s. refuserades på egna förlaget. Han fick nöja sig med att

trycka sin skildring, som senare kom att omfatta också den minst lika dramatiska Tingstenska eran, som korrektur. Den finns nu i en ytterst begränsad upplaga.¹⁴

Slutligen skall väl också erinras om de besvärligheter som forskaren i samband med populärvetenskaplig redovisning kan möta. Vad jag då särskilt tänker på är verksamhet i dagstidningar, där min egen erfarenhet sträcker sig över ett årtionde – varav den första hälften i landsortspress, den andra i storstadstidningar som Expressen och Göteborgs-Posten. Så vitt jag kan bedöma är ingrepp från redaktionens sida i själva texten ganska ovanliga men har möjligen visat en tendens att öka. Om artikelförfattaren anför klagan blir svaret oftast att orsaken till ändringarna varit bristande utrymme. Detta – att texten korrumpas – är då efter vad jag förstår det pris man får betala för att få ut sina synpunkter till en större krets. Textändringarna är väl sällan av ett sådant slag att priset blir för högt. Men en artikel består också av huvud- och mellanrubriker. Och på den punkten är det enligt min uppfattning lättare att råka illa ut. Rubrikerna skall fånga läsarens ögon. I syfte att uppnå det målet skyr de flesta redaktörer inga medel.

På dryga hundratalet stora kulturartiklar har jag vid två tillfällen fått den egna huvudrubriken accepterad! I en rad andra fall har genom redigerarens rubriceringsteknik inlägg som varit hållna i en saklig ton getts en av mig inte avsedd provocerande eller polemisk inriktning. På detta sätt har jag – inte sällan med replikväxling som följd – ”attackerat” bl. a. en professor i filosofi i Stockholm, en professor i juridik i Lund, ett kanalaråd vid Sveriges Radio, rektorn vid dåvarande Journalisthögskolan, Finlands president Kekkonen, partiledarna Per Ahlmark, Tage Erlander och Bertil Ohlin, filminstitutets chef, samt författaren Verner von Heidenstam – som replikerade per ombud.

¹⁴ Jarl Torbacke, Det betvingade ordet, s. 169 f.

Man kan kanske mot den bakgrunden med större fog på nytt ställa frågan om det ur forskningens synpunkt är värt priset att på sådana premisser bedriva populärvetenskaplig journalistik. För egen del har jag hittills besvarat frågan jakande, andra skulle säkert ge ett annat svar. Och det bör betonas att tidningarnas agerande är mycket skiftande.

Summering

Det känns angeläget att än en gång betona att ovanstående synpunkter är att betrakta som resultat av egna erfarenheter och iakttagelser. Det avser därmed endast delar av historieforskningen. En god del av historieforskarna har numera större anledning att beakta datalagens bestämmelser och problematik än att bedöma sitt förhållande till enskilda intervjuoffer eller arkivvårdare. Många historiker arbetar också på sådant avstånd från vår egen tid att här beaktade frågeställningar saknar all relevans.

Det skulle vara önskvärt att man avslutningsvis kunde ange vilka riktlinjer som bestämmer en modernhistorikers relation till frågan om forskningen och privatlivets integritet. Av den allmänna vagheten i resonemangen ovan torde ha framgått att några givna regler eller någon under åren framvuxen inofficiell "hederskodex" e. d. inte existerar. Den yttersta avvägningen, den som avgör hur ett känsligt material skall hanteras, är ofta en sak mellan forskaren och hans samvete. I det sammanhanget får kanske en norm som "det du inte vill att andra skall göra dig, skall du inte heller göra dem" fälla utslaget. Vad som möjligen inte alltid beaktas är att forskaren i ganska många fall inte fattar beslutet ensam och opåverkad. Antingen känner han sig befriad från ansvaret om det aktuella stoffet kan hämtas från ett på arkiv befintligt material;

eller också måste – eller för den delen: kan han om han så önskar – släppa ifrån sig beslutsrätten till vad som på skilda grunder ter sig lämpligt att ta med i en slutlig framställning till den person som ur privata källor står för underlaget.

En viss uppfattning om hur forskaren fungerar i den konkreta situationen fås genom en granskning av exemplen i framställningen ovan. Av den finner man att vissa personer nämns vid namn och omständigheterna för deras förekomst i sammanhanget belyses med viss detaljrikedom. Det gäller i samtliga fall människor som antingen är att karakterisera som "offentliga" – politiker, författare, journalister och kulturpersonligheter – eller sådana som redan tidigare på ett eller annat sätt i tryck förekommit i det aktuella sammanhanget (Estrid Ancker). De som slipper att skylta med namnen får den särställningen antingen därför att namnen är ovidkommande eller därför att författaren av skilda anledningar vill skydda dem. I några av de senare fallen är det dock möjligt att via noterna avslöja vederbörandes identitet. Skyddet blir en sköld för stunden.

Det finns ingen anledning att tro att fallen ovan av annan skribent skulle behandlats på exakt samma sätt. Men det finns heller ingen anledning tro att avvikelserna skulle blivit många eller uppseendeväckande. Normerna må lysa med sin frånvaro, forskarna må avvika från varandra i de enskilda fallen behandling men man får nog ändå se den formlöshet som karakteriserar situationen som ett hälsotecken. Det faktum att den individriktade forskningen kan arbeta på så fria villkor måste ses som ett bevis på förtroende från omvärldens sida. Hittills förefaller historiker och andra därför ha skött sina uppgifter på ett acceptabelt och anständigt sätt.

Affären Rappe—Thorén

Av Åke Bernström

Inledning

Generalmajoren Adam Anders Thorén entledigades av konungen den 13 november 1896 från befattningen som generalintendent. Konungens beslut grundades på regeringsformen §35 och stöddes av ett enhälligt statsråd. Den vidtagna åtgärden var närmast unik. Regeringsformen §35 bemyndigade konungen att entlediga innehavare av förtroendesyssla, "när han prövar rikets tjänst det fordra". Krigsministern, generallöjtnant friherre Axel Rappe, framhöll vid sin föredragning det "oavvisliga behovet" av entledigandet, varigenom konungen "må bliva i tillfälle att förse generalintendentsbefattningen med ny innehavare".¹ Beslutets extra ordinära karaktär visas av, att denna paragraf i regeringsformen senast hade kommit till användning 1847, då landshövdingen i Blekinge län entledigats från sin post. Beslutet innebar för Adam Thorén slutet på en lång och framgångsrik militär karriär.

Affären väckte uppseende i tidningspress, bland riksdagsmän och inte minst bland högre officerare. Krigsministern angav som skäl för entledigandet, att Thorén var i "avsaknad av det omdöme och den praktiska blick förvaltandet av hans viktiga ämbete oundgängligen kräver." Axel Rappe säger också i sin föredragning, att dessa brister framträdde "om möjligt än mer kännbart genom det sätt, varpå generalmajor Thorén handhaver sitt chefskap för den nybildade intendenturkorpsern". "Varken handledningen av korpserns personal eller dess rekrytering" ansåg statsrådet "tillfredsställande". Redan när entledigandet

offentliggjordes, kom beslutet att ifrågasättas.² En mera ingående granskning av det berättigade i åtgärden kom dock då inte till stånd. Ett avgörande skäl till detta var, att de båda huvudaktörerna i dramat, krigsministern Axel Rappe och generalintendenten Adam Thorén, iakttog en nära nog fullständig tystnad. Affären aktualiserades på nytt vid Adam Thoréns bortgång i december 1907. Ett anonymt angrepp i Svenska Dagbladet mot Axel Rappe för dennes roll vid Thoréns avskedande³ föranledde Rappe att i en intervju gå i svaromål och hårt kritisera Thorén.⁴ Svenska Dagbladet föranstaltade bl. a. som en följd härav om en utredning av "Affären Rappe—Thorén", som publicerades i tidningen i juni 1908.⁵

I utredningen hävdades, att Adam Thorén var ett oskyldigt offer för den svenska unionspolitiken 1895—96.

Om källmaterialet

År 1970 blev två arkiv av vikt tillgängliga för forskningen. Det var dels Thoréns egna anteckningar (KrA), dels generalmajoren Hugo Hults Minnesanteckningar (KB). Hult var adjutant hos krigsministern under de år, då de händelser utspelades, som ledde fram till Thoréns entledigande. Fil. dr Alf Åberg kommenterade i anslutning härtill "affären" i en artikel i Svenska Dagbladet.⁶

¹ Konseljlistan den 13 nov. 1896.

² SvD 14/11 1896.

³ SvD 24/12 1907.

⁴ SvD 27/12 1907.

⁵ SvD 22, 23, 25/6 1908.

⁶ SvD 30/1 1970.

Åberg säger i den, att regeringen 1896 "löpte från sitt ansvar och offrade den lojala generalintendenten för att rädda sitt ansikte". Åberg, liksom Svenska Dagbladets utredning 1908, Hults Minnesanteckningar och Thoréns egna anteckningar förklarar entledigandet med åtgärder, som Thorén i egenskap av generalintendent vidtog 1895 för att täcka bristerna i mobiliseringsutrustningen av intendenturmateriel. Åtgärderna påtalades i riksdagen av den stridbare Adolf Hedin våren 1895 men framför allt i remissdebatten i januari 1896. Under riksdagsdebatten utsattes krigsministern för hårda angrepp. Debatten, men också hänsynen till Norge, förmådde regeringen att i februari 1896 offentligt ta avstånd från den anskaffning intendentsdepartementet genomfört våren 1895. Dette skedde i form av en kunglig "misshagskrivelse". Denna gavs ytterligare spridning genom publicering i Posttidningen. Kungl. Maj:ts anmärkning gällde formellt sättet för anskaffningen. Adam Thorén utsattes i anslutning härtill för påtryckningar från regeringen att lämna befattningen som generalintendent men avböjde. Thorén å sin sida hävdade, att anskaffningen skett enligt direktiv av krigsministern och med stöd av gällande förordningar.

Syftet med denna uppsats är att granska det material, som föreligger, för att söka nå klarhet i orsakerna till Thoréns entledigande. Var de reella skälen de, som krigsministern redovisade i konseljen den 13. november 1896, eller var Thorén ett offer för regeringens unionspolitik 1895–96, såsom Thorén själv hävdade? Var entledigandet en berättigad åtgärd från regeringens sida, eller var det, som generalmajoren Hugo Hult säger i sina Minnesanteckningar, "ett upprörande justitiemord"?

Källmaterialet har en bestämd slagsida till förmån för Thorén. Generalen Axel Rappe har icke skrivit några memoarer eller lämnat efter sig några anteckningar om dessa händelser. Affären belyses dock av två PM förvarade tillsammans med konselj-

terna för den 17. februari 1896. Den ena är skriven av Rappe personligen. Krigsministerns syn belyses också av statsrådsprotokollet för den 13. november samma år. Axel Rappes har därutöver gett sin syn på händelserna i den tidigare angivna intervjun från december 1907. Oscar II har tagit upp affären i sina memoarer.⁷

Om det material, som stöder den officiella uppfattningen är begränsat, är det, som försvarar Thorén desto rikligare. Denne har själv lämnat en fyllig redogörelse för sin syn på händelserna i de handlingar,⁸ som förvaras i Krigsarkivet. Svenska Dagbladets utredning 1908 tillkom på föranstaltande av chefredaktören Gustaf Zethelius. Den gjordes av generaldirektören i patentverket Hjalmar Bennich. Friherre Richard Hermelin,⁹ åren 1895–96 adjutant till Thorén, biträdde vid utredningen. Hermelin uppger, att initiativet till utredningen kom från honom. Generalmajoren Hugo Hults Minnesanteckningar bygger på anteckningar och tidningsartiklar från den aktuella tiden. Hult tjänstgjorde åren 1895–96 vid lantförsvarsdepartementet som krigsministerns adjutant. Hans anteckningar fick dock sin slutliga utformning först drygt 30 år efter Thoréns avsked. Richard Hermelin medverkade vid utformningen. Hult lät också justitierådet Edward Cassel, expeditionschef vid lantförsvarsdepartementet under den aktuella tiden, och kaptenen Waldemar Wretman, jämte Hermelin adjutant hos Thorén, granska redogörelsen. Händelserna belyses därutöver av tidningsnotiser, riksdagstryck och brev.

Thoréns redogörelse fick sin slutliga form först under 1900-talets första år. Redogörelsen grundar sig på ett odaterat "concept". Arbetet med detta påbörjades enligt Thoréns egna uppgifter sommaren 1896. Konzeptet skrevs ut av Thorén under tiden no-

⁷ Oscar II, Mina memoarer. Utg. av Nils F. Holm (1960) s. 330–331.

⁸ Thorén vol. 6 (KrA).

⁹ Thorén vol. 6, PM från Hermelin t. Hult 14/4 1928.

vember 1896—maj 1897. Det grundar sig på separata anteckningar från de olika händelserna. Anteckningarna är inte daterade. De har i många fall omarbetats och kompletterats i flera omgångar. Kompletteringarna har inte avsett det faktiska händelseförloppet, utan gällt de reflexioner Thorén gjort i anslutning till händelserna. Det framgår inte av de bevarade handlingarna, vilket underlag Thorén disponerat för 1895. Vaga tidsangivelser och den allmänna tveksamhet, man kan spåra i Thoréns redogörelse för detta år, talar för att Thorén icke haft stöd i fortlöpande anteckningar. Från och med remissdebatten den 25. januari 1896 är läget ett annat. Thorén tycks nu ha fört kontinuerliga anteckningar om händelser, möten och samtal. Anteckningarna är i stor utsträckning bevarade i samlingen. De är dock, som tidigare sagts, inte daterade. Det är därför inte möjligt, att ange hur långt efter respektive händelse, nedteckningen skett.

Thoréns redogörelse är riktad till eftervärlden. Men tankarna på upprättelse lämnade honom aldrig. I ett brev till Richard Hermelin den 29. oktober 1897 säger Thorén:

Huru jag skall få se mina dagars ro tryggad, det förstär jag icke, såvida jag icke vill uppgiva alla anspråk på upprättelse för departementet och mig och låta det lögnaktiga statsrådsprotokollet oemotsagt gå till eftervärlden.¹⁰

General Rappes erinringar mot Thorén riktar sig mot andra aspekter av generalintendentens verksamhet och karaktär än dem, Adam Thorén själv, SvD 1908 och Hugo Hult tar upp i sina försök att rentvå Thorén. Axel Rappe berör mera i förbigående den persedelanskaftning, som i de övriga redogörelserna är huvudpunkten. Rappe framhåller, att det är Thoréns brister vid skötseln av intendentsdepartementet och som chef för intendenturkåren, som varit avgörande för hans ställningstagande.

Några data om huvudpersonerna

Anders Adam Thorén

Adam Thorén var född 1835. Han tog studenten 1854 och blev 1855 underlöjtnant vid Älvsborgs regemente. Han genomgick Högre artilleriläroverket vid Marieberg 1857—60 med goda betyg. Hans regementschef gav honom 75 riksdaler som belöning för det fina resultatet. Året därpå blev han repetitör vid artilleriläroverket. Detta visar, att hans studieresultat varit goda. Endast de allra främsta kom ifråga för repetitörskap. 1863 blev Thorén löjtnant i generalstabens. Thorén tjänstgjorde som generalstabsofficer vid lantförsvarets kommandoexpedition 1863 till 1873. Under denna tid var han samtidigt informationsofficer (lärare) vid krigsskolan 1866—1873 och adjutant hos inspektören för militärläroverken 1872—73. 1867 utnämndes Thorén till ordonnansofficer och året därpå till adjutant hos hertigen av Dalarna. Han kvarstod som adjutant till prins Augusts död 1873. Samma år blev Thorén stabschef vid andra militärdistriktet. 1879 utnämndes han till souschef vid lantförsvarets kommandoexpedition. Följande år blev han chef för kommandoexpeditionen. 1886, efter 23 år som generalstabsofficer, utnämndes han till chef för Älvsborgs regemente. Sex år senare blev han av Axel Rappe erbjuden befattningen som generalintendent. Som regementschef hade Thorén lagt stor vikt vid utbildningen av befäl och manskap. Han ledde själv utbildningen av sina officerare såväl under befälsmöten som under vintrarna. Officerarna tilldelades s. k. vinterarbeten, där man bl. a. avhandlade sådana ämnen som strid under olika förhållanden, utländska krigserfarenheter och krav på en ny härordning. Under sin tjänst som generalstabsofficer hade Thorén haft tillfälle att följa norska, franska och italienska förband. Der var en kunnig officer med gott anseende, som 1892 tillträdde befattningen som generalintendent.

¹⁰ Thorén vol. 6.

Thorén var gift med en dotter till överläkaren och professorn Hjalmar Abelin. Professorns bror, generalmajoren Gustaf Rudolf Abelin, tidigare statsråd, var nu ledamot av första kammaren. Han tillhörde politiskt sett den Reuterswårdska gruppen (majoritetspartiet).

Axel Emil Rappe

Axel Rappe var född 1838. År 1859 blev han underlöjtnant vid Upplands regemente, det regemente, som hans far var chef för. 1860 tog han kansliexamen vid Uppsala universitet. 1861–63 genomgick han Högre artilleriläroverket. Hans bekantskap med Thorén torde datera sig från denna tid, Thorén tjänstgjorde då som repetitör vid skolan. 1865 blev Axel Rappe generalstabsofficer. 1869–70 var Rappe i Frankrike för att studera krigsstyrelsens organisation. När det fransk-tyska kriget bröt ut, sökte han och erhöll fransk anställning. Han var generalstabsofficer vid 2. franska armékårens 2. fördelningsstab och följde armékåren fram till kapitulationen i Metz. Han undkom och anslöt sig till Nordarmén. Rappe deltog i ett flertal slag och hedrades på slagfältet med hederslegionen. Efter den franska kapitulationen för Rappe till Algeriet, där han som adjutant hos högste befälhavaren följde de franska förbandens strid mot infödda styrkor. Den 1 oktober 1872 återvände Axel Rappe till Sverige. Han gjorde här hemma en mycket snabb karriär. 1881 utnämndes han till överste för Bohusläns regemente och redan året därpå blev han chef för generalstaben. År 1885 blev han generalmajor och den 22. juni 1892 statsråd och chef för lantförsvarsdepartementet. Rappe hade som generalstabschef utarbetat förslaget till 1892 års härordning – som krigsminister genomförde han den.

Peter Abraham Fredrik Holmquist

Fredrik Holmquist föddes 1847. Han blev underlöjtnant vid Husarregementet Karl XV 1867. År 1879 blev han regementsintendent vid samma regemente. Holmquist var

en dugande regementsintendent. Vid intendenturkårens nyorganisation 1892 blev Fredrik Holmquist chef för kårens huvudstation och därmed generalintendentens ställföreträdare i vad gällde intendenturkåren. Holmquist utnämndes till fältintendent av 1. graden 1893, år 1901 blev han överfältintendent och 1905 generalintendent. Holmquist var en skicklig utredare och kunnig fackman. 1894–95 utarbetade han ett förslag till ändrad uppställning av fjärde huvudtiteln. Förslaget tillkom sedan Holmquist framfört hård kritik mot arméförvaltningens dåvarande bokföringssystem. Holmquist ingick i den kommitté, som tillsattes 1896, för att utarbeta förslag till arméförvaltningens omorganisation. Denna kommitté kom dock icke fram till något gemensamt förslag. I den slutliga kommittén ingick inte Holmquist. Som en kuriositet kan nämnas, att Fredrik Holmquist var en av de mycket få svenska officerare, som genomgått Spanska hovridskolan i Wien.

Thoréns utnämning till generalintendent

Chefen för Älvsborgs regemente översten Adam Anders Thorén fick i april 1892 genom ett brev från dåvarande generalstabschefen friherre Axel Rappe en förfrågan, hur han ställde sig till en utnämning till generalintendent. Förfrågan tycks ha varit vagt formulerad (brevet ej bevarat). Detta är ganska naturligt. Rappe var ännu inte utnämnd till krigsminister, och han ville synbarligen vara säker på, att den nye generalintendenten skulle "backa upp" det härordningsförslag, som bar Axel Rappes signatur. Intendentsdepartementet hade varit utsatt för täta chefsbyten. Den tillförordnade generalintendenten översten Christer Oxehufvud var enligt Rappe "alltför kritisk". Han ansåg honom också vara en detaljmänniska. Axel Rappe såg honom därför som ett hinder vid genomförandet av den nya härordningen.

För Rappe var det angeläget att få en

medarbetare, som såg problemen i stort, och som var beredd att bortse från sådana trivialiteter, som att man kunde tvingas göra våld på kostnadsberäkningarna, för att dessa skulle bli politiskt acceptabla. Den 21. maj översände Rappe till Thorén kostnadsberäkningar för bevärningsövningarnas utsträckning till 90 dagar. Beräkningarna var gjorda av intendenten Fredrik Holmquist. Rappe uppger i det åtföljande brevet, att det är på Holmquists och "andra icke armerförvaltningen vidkommande gjorda besparingar", som han grundar sina förslag till förbättringar av härordningsförslaget.

Thorén var inte utan vidare beredd att acceptera ett frångående av armerförvaltningens siffror. Detta så mycket mindre, som han icke fått del av beräkningsgrunderna. Rappe kommer med ett försök till förklaring i nästa brev:

Du får icke förvåna dig över hövan över olikheten i uppfattning av Holmquist och armerförvaltningens intendentsdepartement. — — — — Armerförvaltningens civila tjänstemän äro så överlupna med göromål för dagen, att särskilda statistiska beräkningar av dem endast med svårighet kunna göras. De äro ovana vid detta slag av arbeten, och skola de dessutom gå med press, så är det icke sagt, att de varda ofelbara.¹

Rappes yttrande angående armerförvaltningens civila tjänstemän är anmärkningsvärt. Beräkningar, det här var fråga om, måste ha varit rutin för förvaltningen. De årliga budgetberäkningarna var av samma karaktär.

Adam Thorén accepterade den erbjudna befattningen. Han ställde dock enligt egen uppgift det villkoret, att kungen icke skulle ha någon erinran mot valet av honom som generalintendent.

I sina memoarer ger kungen sin syn på valet av Thorén:

Redan som prins och inspektör för militärläroverken hade jag varit i tillfälle att bilda mig ett omdöme om honom som lärare

och examinator vid krigsskolan, vilket omdöme var allt annat än fördelaktigt. — — — — Inom generalstaben lärer han genom flit och nit förvärvat sig ett visst anseende, men från de kommittéer, vari han såsom stabsofficer deltog har jag hört många anmärkningar, grundade sig huvudsakligen på hans ända till gränsen för det absurda drivna formalism — — — — Såsom regementschef var han ej heller framstående.²

Enligt memoarerna motsatte sig kungen Thoréns utnämning, men föll undan på Rappes enträgna begäran.

Oscar II:s memoarer och Thoréns anteckningar motsäger varandra. Antingen har Axel Rappe inte tagit hänsyn till Thoréns krav eller också har Adam Thorén icke ställt dessa villkor. En möjlighet är också att kungen 1892 intog en annan hållning i förhållande till Thorén än den, som framgår av hans memoarer. Kungen hade dock godkänt honom som chef för lantförsvarets kommandoexpedition under 6 år (1880—1886). Adam Thorén måste under denna tid och framför allt under åren som kommandochef ha kommit i nära kontakt med majestätet. Kungens yttrande om Thorén som lärare motsägs av de faktiska förhållandena. Thorén var under lång tid deltidslärare vid krigsskolan och blev efter avslutad lärartjänst adjutant hos tillsynsmyndigheten över de militära skolorna, inspektören för militärläroverken. Det förefaller också svårt att förklara, att en officer utrustad med de karaktärsdrag kungen redovisar, valdes som ordonnansofficer och adjutant hos hertigen av Dalarna. Jämför man slutligen Thoréns befordringsgång med andra generalstabsofficerares, finner man, att han är en av dem, som passerat graderna snabbast. Alla dessa omständigheter sammantagna gör att man har anledning att ifrågasätta Oscar II kategoriska uttalanden i memoarerna.

¹ Thorén vol. 6, brev 25/5 1892.

² Oscar II, a. a. s. 330.

Tiden som generalintendent fram till 1895

Befintligt material ger icke tillräckligt underlag för en bedömning av Adam Thoréns verksamhet som generalintendent under åren 1892–1894. Thorén uppger själv, att han under denna tid hade ett nära och gott samarbete med krigsministern. Av Thoréns egna anteckningar framgår det dock, att vissa skiljaktigheter förelegat ifråga om befodringspolitiken inom den nya intendenturkåren. Frågan gällde närmast Fredrik Holmquist. Enligt Adam Thorén sökte krigsministern ”öva påtryckning på mig för att få mig att föredraga denne framför äldre och lika meriterade kamrater”.¹ Första gången frågan var aktuell, var vid intendenturkårens bildande 1892. Den gången lyckades generalintendenten få sin kandidat, Magnus Stendahl, placerad i tjänsteställning före Holmquist, trots att krigsministern förordade Holmquist. Året därpå, då en befattning som 1. fältintendent skulle besättas, förordade Adam Thorén åter Stendahl. Krigsministern gick dock mot personalkärchefens förslag och därmed också mot den turordning, som så sent som den 31. december 1892 fastställdes i konselj. Fredrik Holmquist blev 1. fältintendent och därmed också fortsatt chef för intendenturkårens huvudstation. Han var som sådan Thoréns ställföreträdare och närmaste medarbetare i frågor rörande intendenturkåren och mobiliseringsärenden. Det skedda visar Fredrik Holmquists starka ställning. Detta belyses ytterligare av ett handbrev från Axel Rappe till Adam Thorén den 29. november 1893. I brevet sägs bl. a.

De tjänster min kandidat Holmquist gjort krigsstyrelsen äro så stora att hans medtävlare icke alls kan ställas vid sidan. . . . Jag har dessutom gjort mig underrättad om uppfattningen inom korpsen – och jag tror mig äga tillförlitliga källor – och jag bedrager mig icke, om jag uttalar den tanken att opinionen är enhällig om min kandidats företräde.²

Det måste ha varit mindre behagligt för

en personalkärchef att veta, att hans förslag ställdes mot krigsministerns ”tillförlitliga källor” inom intendenturkåren.

Det tycks även ha funnits andra anledningar till friktioner mellan generalintendenten och krigsministern. Den 7. april 1893 tillsatte Kungl. Maj:t den s. k. ”Fredsförvaltningskommittén”. Denna hade bl. a. till uppgift att utarbeta förslag till sådana ändringar i reglementen och stadganden för arméförvaltningen, som föranleddes av intendenturkårens nya organisation och genomförandet av 1892 års härordning. Kommittén skulle också inkomma med förslag till instruktion för intendenturkåren. Det förefaller, som Thorén icke haft något avgörande inflytande på val av ordförande och ledamöter i kommittén. Något samarbete mellan generalintendenten och kommittén tycks heller inte ha förekommit. Thoréns egna uttalanden och generalintendentens yttrande över kommitténs förslag till ändringar i instruktionen för arméförvaltningen liksom över instruktionen för intendenturkåren visar att kommitténs förslag stod klart i strid med Thoréns uppfattning. Kommittén kunde dock påräkna stöd hos krigsministern.

1894 togs den s. k. ”Ottenby-skandalen” upp i riksdagen. Vid den nyuppsatta remontdepån i Ottenby på Öland hade konstaterats allvarliga fall av vanvård av remonterna. Depån sorterade under intendentsdepartementet. Enligt Thorén hade Rappe övertalat honom att godta en officer vid K 1 som chef. Denne hade senare visat sig helt olämplig för uppgiften. Förslaget från Rappe skulle ursprungligen ha kommit från prins Carl, som önskade bli av med vederbörande inför sin utnämning till sekundchef vid regementet. Intendentsdepartementet fick inför riksdagen bära huvudansvaret för skandalen, även om kritiken formellt riktades mot krigsministern.

¹ Thorén vol. 1, s. 13 1/2.

² Thorén vol. 6.

De relaterade förhållandena visar, att det förekommit slitningar i samarbetet mellan generalintendenten och krigsministern före 1895.

Rustningarna 1895

Adam Thorén kan inte erinra sig, vilken dag krigsministern "gav de order, som föranledde de storartade och brådstörtade persedelanskaffningar, intendentsdepartementet utförde under första halvåret 1895".¹ Han tror, att det var i början av januari 1895. Tidpunkten bestyrks av noteringar i Thoréns anteckningsbok för 1895-96.² Enligt dessa har de VPM, som tar upp bristerna i mobiliseringsutrustningen, varit daterade den 31. jan., den 11. februari och den 5. och 13. april, den 5. nov. samt den 3. och 9. dec. 1895.

Adam Thorén säger, att krigsministern inledde samtalet med honom så: "Du får nu i största förtroende veta att - - -"³ Axel Rappe krävde till en början inte, att bristerna i mobiliseringsutrustningen skulle täckas omgående. Kraven på snar anskaffning växte dock efter hand. Thorén säger, att han, för att kunna täcka bristerna till den 1. juni 1895, som var den slutliga tidpunkten, måste tillgripa alla möjliga lagliga utvägar.⁴ Den tid, som stod till förfogande, var endast fyra månader. Bristerna sammanhänge till stor del med den nya härordningen och förelåg därför främst vid de truppslag, som fått en utökad krigsorganisation (artilleriet, ingenjör- och trängtrupperna). Bristerna omfattade personlig utrustning, fordonsburen materiel och remtypspersedlar. Det totala anskaffningsbehovet belöpte sig till 2,1 milj. kronor. Rappe hade gett muntliga direktiv om, att anskaffningen skulle ske med utnyttjande av befintliga besparingar vid arméförvaltningen och vid truppförbanden. Krigsministern ställde, enligt Thorén, dock till en början i utsikt, att medel ur krigskreditiven skulle komma att ställas till intendentsdepartementets förfogande. Löftet togs senare tillbaka. Anskaffningen

skulle ske utan skriftligt bemyndigande från regeringen och så "tyst" som möjligt. "Jag påminner mig med säkerhet," säger Adam Thorén, "att krigsministern på mitt spörsmål i detta hänseende gav till svar, att detta naturligtvis var påkallat."⁵

Anskaffningsuppdraget hade, som tidigare sagts, sannolikt förts på tal första gången i början av januari 1895. Under hösten 1894 hade den unionella krisen förvärrats. Stortingsvalen hade ryckt undan grunden för en fortsatt moderat regering under Stang. Majoritetspartiet i första kammaren hade bedrivit en stark agitation mot fortsatt eftergifter.

Remissdebatten 1895 visade klart, att riksdagen var beredd att inta en hård hållning. Detta var för en krigsminister en allvarlig tid. Det fanns starka skäl för honom att granska härens beredskap och att vidta alla åtgärder för att stärka den. Adam Thoréns berättelse passar väl in i detta händelseförlopp.

Thorén orienterade under tysthetslöfte sina byråchefer och chefen för intendenturkårens huvudstation. Han infordrade uppgifter på brister samt medelsbehov för att täcka dessa. Utredningarna visade, att bristerna var så stora, att vare sig anslag eller tid medgav en fullständig bristtäckning före 1. juni 1895. Anskaffning av utrustning, som fanns i lager utomlands och som man beräknade kunde levereras omgående, fick t. v. anstå. De allvarligaste bristerna hänförde sig till beklädnadspersedlarna, till detta kom, att de befintliga persedlarna till "icke ringa del" bedömdes vara underhålliga. Ersättningspersedlar saknades nästan helt. En undersökning visade, att kronans egna verkstäder inte hade erforderlig kapacitet för att täcka behovet. Det var därför nödvändigt att göra en ytterligare anskaffning. Den begränsade tiden och krigsminis-

¹ Thorén vol. 1, s. 17 1/2.

² Thorén vol. 6.

³ Thorén vol. 1, s. 17 1/2.

⁴ Thorén vol. 1, s. 17 1/2.

⁵ Thorén vol. 1, s. 18.

terns direktiv, att man skulle "så vitt möjligt undvika uppseendeväckande åtgärder",⁶ omöjliggjorde ett normalt anbudsförfarande.

Chefen för militärbyrån vid intendentsdepartementet, översten Carl Ludvig Thimgren, föreslog vid en föredragning inom departementet, att man vid anskaffningen skulle utnyttja det medgivande, som upphandlingsförordningen⁷ § 4 erbjöd. Enligt den tolkning departementet gjorde, kunde myndighet "åt ämbets- och tjänsteman uppdraga leverans av sådant slag, som han icke såsom kontrollant, besiktningssman, uppborädsman e. d. har att taga befattning med". Thorén godkände förslaget. Anskaffningen kom därmed att fördelas mellan några civila leverantörer och ett antal regementsintendenter och förvaltare. Dessa senare förband sig enligt separata kontrakt att tillverka ett för var och en fastställt antal plagg mot ett belopp motsvarande gällande sömnadskostnader för respektive plagg. Intendentsdepartementet ställde materialier till förfogande enligt departementets åtgångsberäkningar. Ev överblivna materialier återlöstes enligt kontrakten. Man räknade inte med, att det skulle uppstå någon vinst för leverantören (regementsintenden-ten). Leverantören hade dock full rätt att tillgodoräkna sig den vinst, som kunde uppstå genom lägre sömnadslöner eller genom sparsamhet med material.⁸ De tillverkade persedlarna levererades till huvudförråden i Karlsborg och Stockholm, där de besiktigades.

Adam Thorén besökte ofta krigsministern denna vår, "mer än en gång varje vecka". Vid besöken "avhandlades ganska utförligt vad som gjordes och borde göras".⁹ En annan flitig besökare var chefen för generalstabens kommunikationsavdelning, överstelöjtnanten Carl Lagercrantz. Denne var enligt krigsministerns dåvarande adjutant Hugo Hult, "i norska frågan lika upptänd som Rappe". Lagercrantz hade ansvaret för "mobiliseringstransporterna".¹⁰

Hult vitsordar Thoréns täta besök och att

dessa rörde härens beklädnadsutrustning och trossens krigsberedskap. Hult återger en uppgift, som tycks komma från Thoréns dåvarande adjutant Richard Hermelin, att personer inom intendentsdepartementet framhållit för Thorén

nödvändigheten av, att han skulle skydda såväl sig själv som departementet genom att begära skriftliga informationer från Rappe. Men Thorén rättrådig och lojal, som han var, och med sin då orubbade tillit till Rappe, tillbakavisade städse dessa föreställningar.¹¹

Thorén själv säger, att såvitt han kunde förstå, var han och Rappe fullständigt överens. "Mer än en gång svarade han mig: Du kan vara fullkomligt lugn, vi gå hand i hand." Krigsministern var också beredd att underlätta Thoréns arbete, bara regeringen "slapp skriva".¹² Regeringen var direkt engagerad i anskaffningen endast i ett fall. Genom kungl. brev 19/4 1895 medgav regeringen intendentsdepartementet att bestrida anskaffning och underhåll av vissa persedlar från munderingsanslag. Tillämpningsbestämmelserna utfärdades av arméförvaltningen den 10. maj. Det kungliga brevet styrker Thoréns uttalanden, att regeringen (krigsministern) var medveten om intendentsdepartementets anskaffningar.

Att en mobilisering verkligen hade varit på tal på högsta ort, bestyrks av ett brev från Axel Rappe till Oscar II, daterat den 16. februari 1895.¹³ I brevet redogörs för tillverkningen av 8 mm gevär och Rappe slutar:

Få vi mobilisera i maj månad tror jag, att, ehuru åtskilligt kommer att saknas, svenska hären skall stå färdig i bättre skick än någonsin sedan förra århundradet.

⁶ Thorén vol. 1, s. 17 1/2.

⁷ SFS 1893 nr. 96.

⁸ Thorén vol. 1, s. 18.

⁹ Thorén vol. 1, s. 19.

¹⁰ Hugo Hult "Minnesanteckningar", s. 352.

¹¹ Hult, s. 352.

¹² Thorén vol. 1, s. 19.

I samma riktning går ett uttalande, som sjöministern Jarl Christerson den 12. april 1895 gjorde till utrikesministern greve Carl Lewenhaupt angående flottans beredskap. Flottan kunde enligt sjöministern vara i sjön inom 6 dagar.

Thorén var enligt de vittnesbörd, som föreligger, en man med ett starkt drag av formalism. Det är därför svårt att tänka sig, att Thorén skulle frångått normalt upphandlingsförfarande, om inte yttre omständigheter tvingat honom till detta. Kravet på tystnad och snabbhet och hans starka lojalitetskänsla är rimliga förklaringsgrunder. Det är svårare att fastställa, om Rappe var informerad om, hur anskaffningen i detalj ordnades. Krigsministern måste ha känt till bristernas storlek och också varit orienterad om anskaffningen i stort. Det är däremot mera tveksamt, om Hugo Hult har rätt, när han säger: "Jag hyser inte det ringaste tvivel om, att icke Thorén meddelat Rappe det tillämpade tillvägagångssättet och påpekat författningarnas ordalydelse och innebörd.¹⁴ Själv tror Adam Thorén, att han hade orienterat Axel Rappe, "men kan inte försäkra att så var fallet". Som framgått av Rappes brev till kungen, hölls denne orienterad om härens beredskap. Adam Thorén berättar, att fältintendenten Fredrik Holmquist meddelat, att kungen vid en uppvaktning, som Holmquist gjort à propos persedelanskaffningen, "missnöjt yttrat, att vi inte gjorde något i intendentsdepartementet".¹⁵ Prins Carl skulle enligt Fredrik Holmquists ord till Adam Thorén vid ett annat tillfälle ha yttrat sig i samma riktning. Adam Thorén var i påskveckan inbjuden till ett föredrag med supé på slottet. Kungen tog då upp anskaffningen med honom. Thorén säger sig ha fått den uppfattningen, att kungen hade orienterats av krigsministern om intendentsdepartementets planer och åtgärder för att täcka bristerna. Kungen uppehöll sig enligt Thorén särskilt vid svårigheterna att få tag på ränslar. "Han hade ingenting emot det av mig för Rappe föreslagna tillvägagångssättet, och uppmanade

mig två gånger att skynda mig".¹⁶ Tidsmässigt sammanfaller detta yttrande med en period av en mera beslutsam hållning från majestätets sida. Det var också under påskveckan, som statsminister Erik Gustaf Boström övervägde att begära höjda försvarsanslag. Den 10. april hade kungen talat med statsråden om mobilisering, därest stortinget skulle ta makten i egna händer. Thoréns redogörelse passar väl in i denna miljö. Kungens uttalande blev för Thorén en uppfordran att avhjälpa den återstående allvarliga bristen. Det gällde utrustning till de reglementerade trossfordonen. Thorén bedömde läget så brådskande, att han beslöt, "att på egen risk gripa saken an, såvida krigsministern icke bestämt avrådde därifrån".¹⁷ Generalintendenten hade kommit till den uppfattningen, att denna utrustning lämpligen borde anskaffas av arméfördelningscheferna. För att vinna tid avsåg han att sända telegrafisk order om detta, men han ville diskutera ärendet med krigsministern, innan han sände telegrammen. Thorén sökte upp generalen Rappe i dennes bostad Brunkebergstorg 2 annandag påsk på förmiddagen. Enligt Richard Hermelins uppgift till Hugo Hult skedde besöket efter kallelse från Axel Rappe,¹⁸ enligt Adam Thorén var det han själv som tagit initiativet till mötet. Det finns inte anledning att betvivla Thoréns uppgift. Han tar i sin berättelse på sig ansvaret för de åtgärder, som vidtogs. Enligt Thorén begärde han av Rappe tillstånd att få använda de redan färdigskrivna ordena.

Jag fick varken ja eller nej av honom, men väl den föreställningen, att han i denna sak icke ville dela ansvaret med mig som hittills. Efter kungens anmaning ansåg jag mig böra taga det ensam och lät telegrammen avgå.¹⁹

¹³ Oscar II, vol. 58 (BFA).

¹⁴ Hult, s. 355.

¹⁵ Thorén, vol. 1, s. 19 1/2.

¹⁶ Thorén, vol. 1, s. 19.

¹⁷ Thorén, vol. 1, s. 20.

¹⁸ Hult, s. 357.

¹⁹ Thorén, vol. 1, s. 20 1/2.

Thoréns besvär med anskaffningarna bestyrks ytterligare av ett handbrev från generalen Gustaf Bråkenhielm till Thorén daterat den 17. april:

Har talat med Leja, får utländsk marknad anlitas, åtar han sig snart sagt hur mycket som helst, men tiden *juni* månad anser han för knapp.²⁰

Det kan ha rört sig om ränselanskaffningen. Thorén har angett att den kunde ske från utlandet.

Anskaffningarna inför riksdagen våren 1895

Fredagen den 5. april tog Adolf Hedin upp vissa förmenta missförhållanden i Karlsborg ("Karlsborgsmysterierna") till granskning i riksdagen. Dessa gällde såväl artilleri-, fortifikations- som intendentsdepartementens ansvarsområden. I fråga om intendentsidan uppgav Hedin, att han trots den sena timmen icke kunde

underlåta att fästa statsrådets uppmärksamhet på en sak, som, om den uppgift jag fått är grundad, är av den beskaffenhet, att herr statsrådet utan tvivel redan i morgon bör göra slut på förhållandet. Det sägs nämligen att man anförtrott åt en intendenturtjänsteman, att vara mellanhand vid kronoleveranser. Jag skulle nog kunna inlåta mig på närmare detaljer om denna sak, men vill nu endast anhålla, att herr statsrådet måtte låta undersöka, huru därmed förhåller sig.¹

Adam Thorén berättar, att fältintendenten Fredrik Holmquist någon dag i början av april överlämnade till honom två blad av riksdagstrycket från andra kammarens debatt den 5. april. Trycket innehöll bl. a. de av Adolf Hedin framförda anmärkningarna mot den militära förvaltningen i Karlsborg. Fredrik Holmquist sade, att krigsministern beordrat honom att lämna papperna till generalintendenten. Krigsministern önskade bli satt i tillfälle att bemöta herr Hedins anmärkningar mot intendenturtjänsten i Karlsborg. Fredrik Holmquist angav, att det inte var någon särskild brådska. Adam Thorén lät därför ärendet vila.²

Adam Thorén uppger, att han en dag i slutet av april vid middagstiden fick ett telefonbud, att krigsministern ville ha generalintendentens svar senast kl. 14.00. Krigsministern hade för avsikt att samma dag besvara Hedins frågor. Thorén erkänner i sina anteckningar, att det var en obehaglig överraskning för honom, att svaret avkrävdes honom redan nu, innan han hunnit göra någon mera omfattande undersökning.

Men övertygad om att han (Rappe) såväl som jag vore på det klara med innehållslösheten av den gjorda anmärkningen, oroade detta mig icke synnerligen.³

Thorén säger, att han i detta skede icke kombinerade det av Hedin använda uttrycket "mellanhand" med intendenternas uppgifter vid den pågående persedelanskaffningen. Hedins användning av ordet förde Thoréns tankar

till något icke lagligt, enär det blivit föremål för anmärkning. Att därmed avsågs ett tillvägagångssätt i avseende på intendenturtjänstemäns användande, som arméförvaltningens intendentsdepartement själv prövat vara med författningarnas anda överensstämmande samt öppet och offentligt i flera fall tillämpat, därpå hade jag ingen tanke.⁴

Svaret till Rappe lämnades i form av ett handbrev. Enligt Adam Thoréns version av brevet innehåll redogjorde han först för antalet intendenturtjänstemän i Karlsborg och de förhållanden, som härvidlag var bestämmande. Beträffande Hedins uttalande om intendenturtjänstemäns utnyttjande som "mellanhand" sade Thorén "att han icke hade sig bekant" att intendenturtjänstemän "vare sig på Karlsborg eller annorstädes använts som mellanhänder" vid kronoleveranser.

Brevet skrevs ut på generalintendentens handbrevpapper av adjutanten Richard Hermelin och motlästes av den andre adjutanten Waldemar Wretman. Hermelin över-

²⁰ Thorén, vol. 1, brev.

¹ AK 1895: 28, s. 67 f.

² Thorén, vol. 1, s. 21 1/2.

³ Thorén, vol. 1, s. 23.

⁴ Thorén, vol. 1, s. 22.

lämnade brevet till kapten Hugo Hult, Rappes adjutant. Adam Thorén medger efteråt i sina anteckningar, att formuleringen var olycklig. Ordet "mellanhand" kunde ge utrymme för missförstånd och vantolkning. Enligt Thorén kom så också att bli fallet, när upphandlingsförordningen § 4 i den fortsatta debatten gavs en annan tolkning än den arméförvaltningen utläst ur den. Adam Thorén understryker i sin redogörelse orden "att han icke hade sig bekant". Detta innebar enligt honom icke någon försäkran, att någon lagstridig handling icke förekommit utan endast, att "han inte visste något därom". Endast illviljan kunde, enligt Thorén, "inge riksdagen den föreställningen, att jag utfört en formlig undersökning om orsaken till herr Hedins anmärkning". Rappe hade begärt att få underlag för ett bemötande. Ett svar från Thorén av innebörd, att denne icke kände till de påtalade förhållandena, förefaller ointressant. Axel Rappe kan med skäl, sägas ha rätt att anta, att svaret grundade sig på någon form av undersökning. Det borde ha funnits anledning för Adam Thorén att till Axel Rappe understryka det faktiska förhållandet.

Axel Rappe besvarade Adolf Hedins anmärkningar i riksdagen den 8. maj 1895. Thorén uppger, att han lämnat sitt svar minst fjorton dagar tidigare. Axel Rappe hade i sådant fall god tid till förfogande att kontakta Adam Thorén, om han hade funnit någon oklarhet i brevet. Någon sådan kontakt tycks han icke ha tagit. Den formulering Rappe använde i riksdagen överensstämde inte med den, Thorén uppgivit i sina anteckningar. Rappe sa enligt riksdagsprotokollet bl. a. följande:

Den undersökning, om vilken herr Hedin anhållit och som uppdragits åt generalintendenten i hans dubbla egenskap av chef såväl för intendenturkåren som för det departement inom arméförvaltningen, vilket det huvudsakliga överinseende av intendentur-tjänsten tillhör, har icke lämnat ringaste upplysning att någon intendenturtjänsteman, vare sig i Karlsborg eller annorstädes,

skulle anförtrots att vara mellanhand vid kronoleveranserna i vidsträcktare mån än som nyss angivits oeftergivligen måste vara fallet.⁵

Den bristande överensstämmelsen mellan den av Adam Thorén uppgivna formuleringen och Axel Rappes svar i riksdagen var i och för sig icke anmärkningsvärd. Departementschefen måste ha full rätt, att – på grundval av uppgifter från underlydande myndigheter – utforma sitt svar. Det klara avståndstagandet mot utnyttjande av intendenturtjänstemän vid kronoleveranser utom som "upplysande och kontrollerande mellanhand", måste uppfattas som ett avståndstagande från krigsministerns sida, att utnyttja dem på det sätt arméförvaltningen faktiskt tillämpat vid den aktuella persedelanskaffningen. Formuleringen riktade sig därför medvetet eller omedvetet mot intendentsdepartementets åtgärder. Thorén anser, att detta var avsiktligt.⁶

Adolf Hedin var inte tillfredsställd med krigsministerns svar. Han förutskickade, att han bl. a. skulle återkomma till krigsministerns yttrande, att intendenturtjänstemän icke utnyttjats "i vidsträcktare mån än som behövt och nödvändigt vore" som mellanhand.

Enligt Adolf Hedins anteckningar skulle Adam Thorén våren 1895 nämnt till översten Gustaf Björling, ledamot av första kammaren, att Axel Rappe beordrat honom att skynda på med materielanskaffningen med hänsyn till eventuell mobilisering.⁷ Det kan ha varit detta, som Hedin syftade på i sitt uttalande. Anteckningen bestyrker, att Thorén handlat med krigsministerns goda minne.

Anskaffningarna inför regering och riksdag vintern 1896

Inför riksdagen 1896 hade Adolf Hedin inte

⁵ AK 1895:41, s. 16 f.

⁶ Thorén, vol. 1, s. 33 1/2.

⁷ Leif Kihlberg, Folktribunen Adolf Hedin (1972), s. 157.

varit överksam. Han hade också fått ytterligare ammunition. Arméfördelningscheferna lämnade årligen s. k. "mötesrapporter" till lantförvarsdepartementet. Rapporterna tog bl. a. upp mobiliserings- och förvaltningsfrågor. 5. arméfördelnings mötesrapport för år 1895 var daterad den 9. november. Rapporten behandlade bl. a. intendenturfrågor. I rapporten anmäldes att regementena inom fördelningen genom arméförvaltningens försorg tillförts "en stor mängd persedlar", varigenom "deras behov därav för till äventyrs blivande mobilisering (blivit) väsentligen nedbringat". Arméfördelningschefen, generalen Otto Taube, säger vidare, att tillverkningen av persedlarna "lär till ganska stor omfattning ha uppdragits åt några regementsintendenter inom och utom arméfördelningen". Fördelningschefen påtalar fortsättningsvis, dels att detta förfaringssätt enligt hans uppfattning strider mot förvaltningsreglementets bestämmelser, dels att en del av de levererade persedlarna varit av dålig kvalitet.

Rapporten var författad av fördelningsintendenten, fältintendenten Birger Tollsten. Enligt Hugo Hult var denne nära allierad med och vän till Fredrik Holmquist. Hult ser rapporten, som ett led i ett intrigspel mot Adam Thorén. Utöver Holmquist och Tollsten hänför Hult också fältintendenten Mauritz Larson vid huvudförrådet i Stockholm till gruppen.¹

Adolf Hedin hade i god tid före remissdebatten den 25. januari 1896 tagit del av rapporten, "sannolikt redan 1895, långt innan den i departementet kommit under krigsministerns ögon".² Rapporten gav Adolf Hedin ytterligare belägg för att intendenturtjänstemän använts på det sätt, som han antytt i riksdagen den 5. april och 8. maj 1895. Men rapporten angav också att anskaffningen skett för att täcka mobiliseringsbehovet, och det var något Hedin tog fasta på. Adolf Hedin kompletterade sitt underlag för ett angrepp på krigsministern, genom att skaffa sig utdrag ur intendentsde-

partementets kontraktsbok. Därmed var han redo för en ny drabbning med Axel Rappe.

Hedins förberedelser hade inte gått intendentsdepartementet spårlost förbi. Adam Thorén uppger att landshövdingen Filip Boström, statsministerns bror, meddelat honom, att Hedin sagt, att han antingen skulle lyfta Rappe eller Thorén ur sadeln. Orsaken var det brev Rappe läst upp i kammaren den 8. maj.³ Thorén säger sig också ha mött Axel Rappe på Norrbro någon gång i början av riksdagsåret och då tagit upp frågan om lagligheten att sluta kontrakt med intendenturtjänstemän. Adam Thorén var beredd att vid behov presentera bevis till stöd för åtgärdens laglighet. Thorén fick enligt egen uppgift inte något svar från Rappe.⁴

Axel Rappe uppger, att mötesrapporten kommit till hans kännedom den 20. januari.⁵ Denna dag föredrogs den för honom, och samma dag infortrade krigsministern arméförvaltningens yttrande över rapporten. Rappes uppgift kan knappast vara korrekt. I konseljaktens den 17. februari 1896 finns en uppgift lämnad av Fredrik Holmquist den 15. januari, som visar vilka intendenter och förvaltare, som utnyttjats vid persedelansskaffningen. Uppgiften tar upp det antal plagg, som varje leverantör svarat för, åpriser, totalkostnader och uppgift på återlösta materialier. Sammanställningen torde ha gjorts på order av krigsministern. När Rappe gjorde sin officiella remiss till intendentsdepartementet, var han således på det klara med anskaffningens omfattning. Sammanställningen gjordes, utan att vare sig Rappe eller Holmquist orienterade Thorén.

I Adolf Hedins brevsamling finns ett brev daterat den 21. januari 1896 från Axel Rappe. Brevet visar, att Rappe var väl medveten om, att Hedin var rustad för ett angrepp mot honom under remissdebatten.

¹ Hult, s. 365.

² Hult, s. 365.

³ Thorén, vol. 1, s. 33.

⁴ Thorén, vol. 1, s. 32 1/2.

⁵ AK 1896: 8, s. 2.

Rappe vänder sig i brevet till Adolf Hedin med en begäran om, att få träffa denne före debatten för att få upplysningar om Hedins angreppspunkter. Brevet slutar på följande sätt:

Kanske tycker du detta mitt steg vara egendomligt, men jag tror icke jag tager miste om din ridderlighet, I morgon kl 2—3 är jag i kammaren, om du vill kan du där lätt träffa mig, såvida du icke föredrar att samtala i lantförsvarsdepartementet.

Gamle vännen
Axel Rappe⁶

Remissdebatten den 25. januari formade sig i andra kammaren till ett våldsamt angrepp på krigsministern men också på generalintendenten. Adolf Hedin hade nu alla trumf på hand. Hedin återger inledningsvis Rappes yttrande i andra kammaren den 8. maj 1895, där denne inte endast förnekat, att intendenturtjänstemän använts som mellanhänder, utan också angett att ett sådant handlingssätt vore olagligt. Hedin fortsatte:

Jag skall nu med företeende av officiellt vidimerade utdrag ur arméförvaltningens intendentsdepartements kontraktbok för år 1895 ådagalägga, att hur undersökningsförrättaren — jag föredrager att från detta ögonblick giva honom denna titel i stället för den, som han för närvarande innehar, och som jag hoppas, att han snart skall definitivt få avlägga — under år 1895 i månaderna februari, mars, april, maj, juni och juli, således före, under och efter den verkställda s. k. undersökningen utlämnat leveranser i mycket stort antal till ett halvtjog, *minst* ett halvtjog intendentur och förrådsförvaltare — de finns allesamman på detta papper; jag kan ju förbigå namnen.⁷

Hedin lämnar sedan en redogörelse för kontraktsvillkoren och slutar sitt anförande med att lämna en redogörelse för 5. arméfördelningens mötesrapport och generalen Taubes yttrande i denna om användningen av intendenturtjänstemän för kronoleveranser.⁸

Krigsministerns svar blir kort. Han meddelar, att han anmodat arméförvaltningen,

att ”inkomma med förklaring med avseende på berörda tillvägagångssätt. Intill dess denna förklaring inkommit, torde det icke vara lämpligt, att härifrån någonting yttras om saken.”⁹

Adam Thorén uppger, att det var tidningsreferaten från riksdagsdebatten den 25. januari, som väckte hans oro. Referaten visade, enligt Adam Thorén, att Axel Rappes uttalande i riksdagen den 8. maj 1895, icke överensstämde med vad Thorén sagt i sitt handbrev till Rappe i slutet av april.¹⁰

Redan dagen efter remissdebatten, söndagen den 26. januari, sökte han upp sin adjutant, Richard Hermelin, och frågade efter konceptet till handbrevet till Rappe. Konceptet återfanns inte. Hugo Hult återger, vad Richard Hermelin meddelat honom om konceptet.¹¹ Brevet var ett underhandsbrev. Sådana brev diariefördes inte. Man tog inte heller något särskilt koncept. Det enda koncept, som funnits, var Thoréns eget blyertskoncept. Thorén brukade dock bevara dessa koncept.

Måndagen den 27. januari på f. m. sökte Thorén upp krigsministern.

Enligt Adam Thorén utspann sig följande samtal:

Det är rysliga saker det här, yttrade han (Rappe) genast. Ja, det här är mycket ledsamt, svarade jag. Jag måtte väl aldrig ha vilselett statsrådet på något sätt. Naturligtvis har jag sagt, som du skrev, sade han. Ja, naturligtvis, svarade jag, men här måste föreligga något missförstånd av mitt brev, ty om statsrådet yttrat sig, som det tidningsreferat, jag läst, antyder, så är jag säker på att mitt meddelande blivit orätt uppfattat. Jag skall be att få se mitt brev; jag letade förgäves efter konceptet, det har nog förkommit. Ja, det skall du visst få, så snart jag letat fram det, svarade han.¹²

⁶ S. A. Hedins arkiv (KB).

⁷ AK 1896: 3, s. 18 f.

⁸ AK 1896: 3, s. 20.

⁹ AK 1896: 3, s. 28.

¹⁰ Thorén, vol. 1, s. 33 1/2.

¹¹ Hult, s. 364.

¹² Thorén vol. 1, s. 34.

Vid återkomsten till sitt ämbetsrum möttes Adam Thorén av kamrater, som visade honom ett referat i Dagens Nyheter av riksdagsprotokollet för den 8. maj 1895. Både Hermelin och Wretman, som skrivit och kollationerat handbrevet till Rappe, sa enstämmtigt: "Något sådant har generalen aldrig skrivit."¹³ Thorén försökte nu att tillsammans med sina båda adjutanter rekonstruera, vad som stått i handbrevet. Man kom därvid fram till följande lydelse av det aktuella avsnittet: "Att han (generalintendenten) icke kände till att något lagstridigt användande av intendenturtjänstemän ägt rum."¹⁴ I sak överensstämmer detta med vad krigsministern läste upp i andra kammaren den 22. februari 1896.¹⁵ Det avviker däremot bestämt mot, vad Rappe anförde i samma kammare den 8. maj 1895. Såväl Adam Thorén som Axel Rappe bestyrker således, att Rappes yttrande vid detta tillfälle måste ha haft en annan författare än Adam Thorén. Hugo Hult anklagar Fredrik Holmquist för omskrivningen. Något bevis företer han inte.¹⁶ Även Richard Hermelin uppger att brevet ändrats. "Rappe ej nöjd, lät förvanska det."¹⁷ Adam Thorén själv har den 6. maj 1896 antecknat, att chefen för militärbyrån, översten Thimgren i närvaro av fördelningsläkaren Carl Ekeroth (sjukvårdsbyrån) och kamrer Nils Berg (civilbyrån) meddelat

att han hört (eller att han visste), att det meddelande statsrådet gjort i kammaren den 8. maj 1895 blivit "inom dessa murar uppläst, innan det kommit i statsrådets rum". — Alltså skrivna och upplästa av Holmquist, men utan att Thimgren eller några av åhörarna därav givit mig del.¹⁸

Thoréns reflexion "Skönt sällskap" synes förstaelig. En anteckning den 23. november 1896 säger, att Thimgren denna dag meddelat Thorén, "att intendenten Kinell var hans sagesman till förestående uppgift."¹⁹

Fredrik Holmquist hade utredningsuppdrag inom lantförvarsdepartementet. Han

var förtrogen med ärendet, och han stod krigsministern nära. Axel Rappe värderade honom högt. Ville Rappe ha en annan formulering än den, som Thorén lämnat, var Holmquist närmast till hands att lämna den. Den fortsatta utvecklingen av brevaffären tycks styrka Hugo Hults uppfattning att ändringen ursprungligen gjorts på Adam Thoréns koncept av Fredrik Holmquist. Detta skulle förklara den svartsjuka, med vilken Axel Rappe bevakade brevet.

Adam Thorén berättar, hur han den närmaste tiden försöker få tag i sitt brev. Den 27. januari på e. m. besöker han åter lantförvarsdepartementet, men får inte tag i Rappe. Den 28. januari kallas han till krigsministern. Axel Rappe, som ännu tycks vidhålla formuleringen av den 8. maj, försöker få Thorén att lämna sin befattning. "Erkände icke jag genom att avgå, att jag vilselett honom, så skulle han aldrig mer bliva trodd i riksdagen och han skulle således vara tvungen avgå från statsrådsplatsen," skriver Thorén. Adam Thorén vägrade och begärde än en gång att få se sitt brev. Rappe sade sig ännu ej hunnit leta fram det. Thoréns reflexion:

Alltså har han, utan att sedan i våras förvissat sig om brevet innehåll kallat mig hit och fordrat mitt avsked på grund av dess innehåll.²⁰

Lantförvarsdepartementets remiss av 5. arméfördelningens mötesrapport föranledde dels en undersökning om orsakerna till bristfälligheterna hos de levererade persedlarna, dels överväganden om hur remissen borde besvaras. Adam Thorén ville undvika att röja den direkta orsaken till, att man använt intendenturtjänstemän för leveranserna, nämligen brådskan orsakad av kra-

¹³ Thorén vol. 1, s. 34.

¹⁴ Thorén vol. 1, s. 34 1/2.

¹⁵ AK 1896: 8, s. 6.

¹⁶ Hult, s. 363 f.

¹⁷ Thorén vol. 6, PM från Hermelin till Hult.

¹⁸ Thorén vol. 1, s. 30, vol. 3.

¹⁹ Thorén vol. 1, s. 30, vol. 3.

²⁰ Thorén vol. 1, s. 36.

Ett parti »guerre» på herr Boströms biljard.

(En utidebild med frontisperspektiv.)

Marköcen (till den slagno). Det här partiet får herr Thorén betala.
S. A. H. (till »sogranen»). Nu kanske jag skulle kunna få ta ett parti med er?

vet, att hären skulle vara mobiliseringsberedd den 1. juni 1895. Remissvaret begränsades efter överläggningar bl. a. med arméförvaltningens juridiska ombud till frågan om leveransernas kvalitet. Sättet för anskaffningen berördes inte. Remissvaret är daterat den 24. januari och kom lantförvarsdepartementet tillhanda den 4. februari.²¹ Departementet avvisar i sitt svar allt samband mellan intendenttjänstemännens leveransåtaganden och de av fördelningschefen påtalade bristfälligheterna. De felaktiga persedlarna hade tillverkats åren 1889–90 vid straff- och arbetsfängelset på Långholmen. De besiktigades samma år vid intendenturens huvudförråd i Stockholm. Svaret tillfredställde inte krigsministern. Denne infordrade redan samma dag arméförvaltningens yttrande angående orsakerna till att intendenttjänstemän utnyttjats för anskaffning av persedlar. Den förnyade remissen besvarades samma dag. Svaret tar upp den författningensliga bak-

Ur Edvard Forsström, Boströms bilderbok. Sthlm 1900. Från vänster Axel Rappe, Adolf Hedin, Erik Gustaf Boström och Adam Thorén.

grunden till användandet av intendenttjänstemän, men också skälen härtill. Intendentsdepartementet talar därvid om "brydsamma undantagsförhållanden." Adam Thorén ville fortfarande skydda regeringen, och undvek därför att tala om risk för mobilisering.

Intendentsdepartementets kompletterande yttrande blev känt genom Dagens Nyheter, som noterade uttrycket "brydsamma undantagsförhållanden." Det kan ha varit det, som den 13. februari åter aktualiserade Thoréns avgång. Denna dag kallades Thorén till såväl krigs- som statsministern. Axel Rappe meddelade honom, att kraven på hans avgång ökat, sedan lantförvarsdepartementet fått förvaltningens remissvar. Thorén fick åter nej, när han bad att få se sitt brev från våren 1895. Efter besöket hos krigsministern var turen kommen att träffa

²¹ Ak 1896: 8, s. 3.

statsministern. Boström framhöll även han, att Thorén borde avgå, då de vilseledande uppgifterna krigsministern lämnat i riksdagen härrörde från Thorén. Adam Thorén förnekade, att Rappes uppgifter i andra kammaren den 8. maj 1895 kom från honom. Han framhåller också det orättfärdiga i, att han inte fått se sitt brev, innan han bestämmer sig för att avgå. Statsministern förnekade under samtalet, att han ens ett ögonblick skulle ha umgåtts med tankar på ett krig mot Norge. "Inte kunde väl generalen tro, att jag tänkt på något så olyckligt."²² Under det fortsatta samtalet berördes det författningsmässiga underlaget för intendenturleveranserna. Regeringsformen § 35 kom också på tal. Thorén framhöll, att han "ingenting gjort, ingenting underlåtit, som kunde berättiga en fordran, att han skulle lämna sitt ämbete."²³ Boström frågade honom också, om han skulle finna det mindre obehagligt ifall "det skulle stanna vid en skrapa". Thorén svarade "motviligt" ja.

Samtalen med stats- och krigsministern tycks ha skett efter det att regeringen beslutat sig för att tvinga Thorén att avgå. Redan samma dag ger Axel Rappe, generalen Gustaf Rudolf Abelin, riksdagsman och bror till Thoréns avlidne svärfar, samt generaldirektören Hjalmar Bennich i uppdrag att förbereda Adam Thorén och dennes familj på hans avskedande. Att någon form av beslut förelåg, bekräftas också av en notis i Stockholms Dagblad den 14. februari. Thorén skulle enligt denna avskedas i konselj samma dag. Thorén uppger också, att en av hans adjutanter Waldemar Wretman fått notisen bekräftad av kanslirådet Carl Herman Weidenhielm vid lantförvarsdepartementet. Wretman hade dock senare samma dag blivit kallad till expeditionschefen vid departementet, Edward Cassel, som dementerade såväl tidningens som kanslirådets uppgifter. I en redogörelse daterad den 19. februari uppger Wretman, att han orienterades av Weidenhielm den 11. februari och att samtalet med Cassel ägde rum först den

15. februari.²⁴ Stockholms Dagblad ansågs stå krigsministern nära. Det skedda visar, att frågan om att tillgripa regeringsformen § 35 mot Adam Thorén var aktuell den 14. februari (ev. redan den 11. februari). Detta bestyrks också av en odaterad PM, förvarad i konseljaktens till den 17. februari. Denna är utformad som en föredragnings-PM och utmynnar i en olämpligförklaring av Thorén.

Chef för tjänstegren, som icke har den förmågan (att aktivt samverka och underordna sig den ledandes vilja och direktiv), utan går sina egna vägar var sig med- eller omedvetet — är såsom sådan oduglig, han må i övrigt besitta vilka egenskaper som helst.

Det förefaller klart att PM utgjort underlag för en föredragning av krigsministern vid regeringssammanträde eller konselj. PM riktar sig mot Thoréns sätt att sköta sina dubbla befattningar som generalintendent och chef för intendenturkåren. Den tar därvid också upp persedelanskaffningen våren 1895 och därmed sammanhängande frågor. PM har skrivits under januari—februari 1896. Den är till sin huvuddel ett verk av Axel Rappe personligen. De sex sista sidorna har dock av handstilarna att döma två andra författare. Hänvisningar till arméförvaltningens remissvar visar, att dessa tilllägg har författats efter den 4. februari. Axel Rappes egen del av PM förefaller däremot vara författad före denna tidpunkt.

Den 15. februari var Adam Thorén åter kallad till krigsministern. Rappe meddelade då, att Thoréns avgång var beslutad. Den skulle "på ett eller annat sätt åvägbringas". Thorén vägrade än en gång "att genom frivilligt tillbakaträdande bekräfta de osanna berättelserna"²⁵ om honom. Adam Thorén uppger, att det är vid detta samtal Axel Rappe för första gången också tar upp

²² Thorén vol. 1, s. 45 1/2.

²³ Thorén vol. 1, s. 47.

²⁴ Thorén vol. 1, Wretmans redogörelse.

²⁵ Thorén vol. 1, s. 51.

andra anmärkningar mot Thoréns tjänsteutövning. Det gäller dels Thoréns yttrande över förslaget till ny instruktion för arméförvaltningen, dels hans yttrande över förslaget till instruktion för intendenturkåren. Thorén framhöll, att beträffande instruktionen för förvaltningen hade han iakttagit samma ståndpunkt som generalerna Edward Breitholtz och Hampus Elliot. Samtliga byråchefer utom krigsrådet i civila departementet hade också varit ense med de militära departementscheferna om att förkasta det framlagda förslaget. Beträffande instruktionen för intendenturkåren skulle Rappe, enligt Thoréns berättelse, framhållit, att Thoréns kritik varit alltför skarp. Detta yttrande stämmer illa överens med Rappes uttalanden i den tidigare angivna PM. I denna visas, att Thoréns och Rappes uppfattning om kårens utbildning och användning var diametralt motsatta. Det gällde principfrågor, inte om Thoréns yttrande varit för skarpt. Det är anmärkningsvärt, att dessa åsiktsskillnader inte blivit föremål för en särskild diskussion mellan krigsministern och generalintendenten med syfte att ena uppfattningarna. Det kan tyda på, att Rappe ville utnyttja de möjligheter, generalintendentens yttrande över intendenturkårens instruktion²⁶ erbjöd, för att komma åt denne.

Thorén tar mot slutet av samtalet upp sitt brev. "Låt mig nu få se mitt brev, med vilket jag skall hava vilselett statsrådet." Svaret blev åter nej. "Det ligger där i lådan, det är mycket riktigt din adjutants stil, men jag visar det icke, det behöver jag icke göra. Jag skall använda det i riksdagen till mitt försvar."²⁷ Under det fortsatta samtalet vidhöll Rappe, att Thorén skulle komma att avlägsnas från sin plats.

De närmaste två dagarna förflyter under stark aktivitet från Thoréns sida. Den 16. februari kontaktar Thorén generalen Abelin och generaldirektören Bennich och orienterar dem om besöket hos Rappe. Abelin hade den 15. på kvällen träffat krigsministern, han hade då tagit upp frågan om Tho-

réns handbrev. Rappe skulle då ha sagt, att det brev han hade "i lådan" inte var det ursprungliga brevet utan ett avtryck. Den 16. besöker Thorén åter statsministern. Thorén berättar om sitt besök hos Rappe. Statsministern säger då, att han icke hört kungen yttra sig negativt om Thoréns duglighet.²⁸

Parallellt härmed kontaktar Thoréns svägar, översten Anders de Laval, statsrådet Claes Wersäll för att få klarhet i innebörden av angreppen mot Thorén. Wersäll lät förstå "att situationen var allvarsam på grund av ett brev, som Thorén skrivit till krigsministern och som vilselett denne". Wersäll hade icke sett brevet. Ett avtryck hade lästs upp för regeringen.²⁹

Den 17. februari kallas Adam Thorén till kungen. Oscar II meddelade honom, att nu återstod för Thorén endast valet mellan att avgå eller mottaga en "skrapa". Thorén förnekade, att han gjort något författningsstridigt. Han sade sig också vara ledsn över, att kungen icke var nöjd med hans ämbetsförvaltning. "Det har jag aldrig sagt", svarade kungen. "Men det vill jag säga, att då du blev generalintendent, hade jag en annan person i sikte."³⁰ Kungen förhörde sig också om det försvunna brevet. "Nå, vart har ditt koncept till brevet tagit vägen, det har väl Holmquist stulit i din expedition?" Kungen slutade med att framhålla, att han icke visste vad framtiden kunde innebära för Thorén. "Mina rådgivare ha visserligen hittills icke yrkat på din avgång, och jag hoppas de icke skola göra det, men om de, om det skulle komma därhän så. . .," Thoréns reflexion efter samtalet är, att kungen inte med ett ord berört det anskaffningsuppdrag, han fått våren 1895. Efter samtalet med kungen sökte Thorén upp statsministern för att orientera denne. Just när samtalet började, kom Oscar II.

²⁶ Konseeljaktens 31/12 1895.

²⁷ Thorén vol. 1, s. 52 1/2.

²⁸ Thorén vol. 1, s. 54 1/2.

²⁹ Thorén vol. 1, s. 54 1/2.

³⁰ Thorén vol. 1, s. 55 1/2.

Kungen frågar då statsministern: ”Men hur är det med det där brevet, som Thorén inte kan få se?” ”Jag har läst en avskrift av generalens brev”³¹ svarade Boström. Samtalet fullföljdes inte, då statsministern måste avbryta det för konselj. Vid konseljen fattades beslut om en misshagsskrivelse till intendentsdepartementet.

Misshagsskrivelsen synes närmast ha varit avsedd att lugna riksdagen samt den norska och den svenska opinionen.

Den 21. februari interPELLERADE riksdagsledamoten John Olsson i Stockholm i ärendet. Olsson, som ofta uppträdde som ”ombud” för Adolf Hedin, ville veta, när krigsministern fått kännedom om, att intendenterna utnyttjats som leverantörer och vilka åtgärder denne vidtagit för att hindra ett dylikt förfaringssätt.³²

Interpellationen bordlades.

Dagen därpå tog Rappe upp ärendet i dess helhet i sitt interpellationssvar. Han uppger, att han fått del av mötesrapporterna först den 20. januari (jfr sid. 28). Samma dag hade han remitterat ärendet till arméförvaltningen. Krigsministern redogör sedan för det första remissvaret, som kom lantförsvarsdepartementet tillhanda den 4. februari. ”Då det icke innehöll svar å vad som för mig var huvudfrågan, nämligen, huruvida åt intendenturtjänstemän anförtroths kronoleveranser”,³³ begärde han kompletterande svar från arméförvaltningen. Axel Rappe läste nu i kammaren upp förvaltningens svar. Han övergick därefter till en granskning av skrivelsen. Han medger inledningsvis, att han i sitt interpellationssvar den 8. maj icke följt den formulering som generalintendenten använt sig av i sitt handbrev till honom. Rappe läser därefter upp det aktuella avsnittet i Thoréns brev till honom, där denne säger, att det icke är generalintendenten... ”bekant, att på Karlsborg eller annorstädes man i detta avseende gjort sig skyldig till handling, stridande mot gällande lag och författning”.³⁴

Rappe slutar med en fråga om svaret inte rimligtvis måste uppfattas som ett förne-

kande av att intendenturtjänstemän utnyttjats som mellanhänder. I varje fall måste svaret enligt Rappe innebära att generalintendenten ansåg de vidtagna åtgärderna stå i överensstämmelse med gällande lagar och förordningar.

Rappe tog i sitt anförande sedan upp anskaffningens omfattning. Avtalen hade träffats mellan februari och juli 1895. De hade omfattat knappt 17000 plagg till en total kostnad av 52040 kronor och 38 öre.

Med kännedom om dessa förhållanden torde det vara uppenbart för en var, att varken med avseende på tillverkningens omfattning eller behovet av skyndsamhet, omständigheter förelågo, som synes berättigat arméförvaltningen att gå tillväga på det sätt, som skett.³⁵

Statsrådet Rappe slutade sitt anförande med ett beklagande av, att han nu icke kunde redogöra för vilka åtgärder, som vidtagits med anledning av det inträffade, då beslutet ännu inte var justerat. ”Men så snart så skett – skall kammaren få del av beslutet, som kommer att återgivas i Posttidningen.”

I den fortsatta debatten yttrade sig såväl John Olsson från Stockholm som Adolf Hedin. Båda noterade, att olikheterna var betydande mellan det svar krigsministern avgivit den 8. maj och den formulering, som han nu använt. Hedin påpekade, att det av generalintendentens yttrande inte framgick, att någon särskild undersökning blivit vidtagen. Hedin tog därefter upp orsakerna till arméförvaltningens handlande. Vad betydde den ”önskvärda skyndsamheten”, som gjorde det olämpligt att anlita allmän kungörelse? Vad menades med ”brydsamma undantagsförhållanden”? Han fortsatte:

De betyda icke annat än en förklaring från arméförvaltningens sida till den, som

³¹ Thorén vol. 1, s. 56 1/2.

³² AK 1896: 7, s. 54 f.

³³ AK 1896: 7, s. 3.

³⁴ AK 1896: 7, s. 5.

³⁵ AK 1896: 8 s. 7.

borde bäst förstå, vad arméförvaltningen menar, att det var fråga om att rusta sig till ett överfall på saklös tredje man.

Hedin bestrider i fortsättningen av sitt anförande, att arméförvaltningen har handlat med stöd av gällande upphandlingsföreläggning. Hedin slutar:

men ansvaret för att kammaren fått ett svar, vartill icke funnits någon grund i generalintendentens då avgivna förklaring, åtminstone den del av densamma, som i dag blivit för oss uppläst, det stannar hos statsrådet.³⁶

Debatten i andra kammaren den 22. februari visade liksom redan remissdebatten den 26. januari, att Rappes anförande den 8. maj 1895 icke överensstämde med, vad han nu uppgav vara den riktiga lydelsen av generalintendentens brev. Brevet hade getts en annan formulering. Rappes tydliga motvilja mot att visa brevet kan tyda på, att Hults förklaring kan vara riktig, "att Rappe använt Holmquist till sitt eget svars avfattande. Antagligen på själva det Thorénska originalbrevet skrev Holmquist, sannolikt med bläck, sin omstuvning."³⁷

Debatten lämnade frågan om de djupare orsakerna till anskaffningen obesvarad. Hedin anklagade, om att det var frågan om förberedelser för "överfall på saklös tredje man", försökte Rappe bemöta, dock utan att gå in i direkt svaromål. Frågan varför Rappe frångick formuleringen den 8. maj är svår att besvara. Det försvagade hans ställning inför riksdagen. Ett sannolikt skäl kan vara, att han funnit sig tvingad att visa brevet för andra regeringsledamöter. Rappes uttalande inför riksdagen har kommenterats av Thorén i dennes anteckningar. Han tar därvid upp krigsministerns påstående, att han först den 20. januari genom 5. arméfördelningens mötesrapport fick kännedom, om avtalen mellan intendentsdepartementet och intendenturtjänstemännen. Thorén anser, att det skulle vara förvånande, om detta inte hade nämnts någon eller några gånger under de täta konferenserna mellan

krigsministern och honom våren 1895. Adam Thorén nämner också, att byråchefen för militärbyrå, översten Thimgren, berättat för honom, att krigsministern under sommaren 1895 vänt sig till denne med en fråga, om leveranserna var lagliga.³⁸ Thorén framhåller också, att Fredrik Holmquist var den, som utförde alla beräkningar rörande tillgång och behov. Enligt vad Thimgren långt senare meddelade Thorén, skulle Holmquist ha uttalat farhågor för att den vidtagna åtgärden skulle kunna bli föremål för klander.³⁹ Adam Thorén anser det troligt, att Fredrik Holmquist har diskuterat sättet för anskaffningen med krigsministern. Detta skulle kunna vara en anledning till Rappes fråga till Thimgren. Uppgifterna har inte kunnat bestyrkas.

Rappes föredragningspromemoria och den kungliga misshagskrivelsen

Den 17. februari hade kungen angett, att valet för Thoréns del stod mellan avsked eller att få en skrapa. Konseljen samma dag fattade beslut om misshagskrivelsen till intendentsdepartementet. Innebar detta, att ett avskedande inte längre var aktuellt? Den fortsatta händelseutvecklingen ger ett annat svar. Den bestyrker snarare Axel Rappes uttalande till Thorén den 15. februari, att Thoréns avlösning på generalintendentensbefattningen var beslutad och att den, med Rappes ord, skulle "på ett eller annat sätt ävåbringas" (sid. 32).

Det finns här anledning att närmare granska de två dokument, som med all sannolikhet föredragits vid regeringssammanträde inför konseljen den 17. februari 1896. Det gäller dels Rappes odaterade PM dels den s. k. misshagskrivelsen.

Rappes PM är utformad som ett fränt angrepp på Thorén för dennes sätt att sköta

³⁶ AK 1896: 8 s. 10 f.

³⁷ Hult s. 363.

³⁸ Thorén vol. 1, s. 62 1/2.

³⁹ Thorén vol. 1, s. 63.

sina dubbla befattningar som generalintendent och chef för intendentsdepartementet och som personalkårchef för den nybildade intendenturkåren. Huvudanmärkningarna riktar sig mot Thoréns åtgärder som chef för intendenturkåren. Rappe understryker starkt intendenternas uppgifter i krig och hänvisar till 1892 års härordningsförslag, som detta återges i propositionen till 1892 års urtima riksdag.

Såsom ett oeftergivligt villkor för en intendenttjänsteman måste därför normer uppställas, att han är eller har varit militär eller erhållit nödig militärutbildning (Prop sid 127).

Föreskrifterna är entydiga, men interimbestämmelserna utfärdade med kungl brev den 31. december 1892 lämnar utrymme för avsteg. I dessa anges, att rekryteringen till intendenturkåren skall ske på samma sätt som till arméns regementen och kårer,

dock att någon ändring icke därigenom får anses hava ägt rum i de nu för inträde vid Intendenturcorpsen gällande kompetensvillkor.

Rappe säger i sin PM att rekryteringen av civila skett i strid med föreskrifternas anda. Detta skulle ha medfört att "en lämplig rekrytering med officerare till mångårig skada för korpsen i högst väsentlig grad försvårats." Axel Rappes uttalande strider mot bestämmelser i det kungl brev, som han själv utfärdat och också mot uttalanden i tilläggen till Rappes PM. Där det bl. a. sägs:

Till följd av en reduktion av den för intendenturkåren föreslagna lönestatus, som vid urtima riksdag ägde rum, har otvivelaktigt varit svårt att rekrytera intendenturkåren, varför kanske en och annan mindre lämplig aspirant blivit antagen.

Uttalandet visar, att det förelåg sådana rekryteringssvårigheter, att de kan ha motiverat Thoréns åtgärd att rekrytera civila. Det kan t. o. m. ifrågasättas, om Thorén

haft något annat val. Rappes uttalanden om "mångårig skada" för intendenturkåren, förefaller inte tillräckligt underbyggda.

Rekryteringen av militär personal var ett led i den syn på kåren och dess uppgifter, som i härordningsförslaget gavs följande formulering: Intendenturcorpsens förnämsta strävan måste gå ut på att utbilda personalen för kriget.

På denna punkt riktar Axel Rappe allvarliga anklagelser mot Thorén. Utgångspunkten är generalintendentens yttrande över militära förvaltningskommitténs förslag till "Instruktion för intendenturkåren".¹ I sitt yttrande betonar Thorén fredstjänstens betydelse och betecknar intendenturkåren som en "korps av uppbornsmän". Thorén säger bl. a. att intendenttjänstemännens hela utbildning skall vara avslutad, innan han inträder i uppbornsmannabefattning. I analogi härmed ifrågasätter Thorén behovet av de fältövningar, som upptagits i instruktionsförslaget.

Thoréns yttrande över förslaget till "Instruktion för intendenturkåren" jämfört med Axel Rappes PM och 1892 års härordningsförslag visar, att Rappes och Thoréns syn på kårens uppgifter och utbildning klart skiljer sig. Rappe företräder en modernare uppfattning. Han ställer krigets krav som mål för utbildningen. Thorén betonar fredstjänsten. Han motsätter sig därmed en mera allsidig utbildning av intendenturpersonalen. Rappe framhåller också, att Thorén i sitt yttrande visat, att han "icke förmått göra sig förtrogen med intendenturkårens huvuduppgifter". Yttrandet är hårt, men synes inte helt sakna berättigande. Det bör dock påpekas, att Rappes anmärkningar grundar sig enbart på Thoréns yttrande över instruktionsförslaget. Kritiken tycks sakna grund i reella förhållanden vid kåren under Thoréns chefstid. Rappe säger visserligen att Thorén

¹ Konseljakten 31/12 1895.

ej heller kunnat i egenskap av dess (intendenturkårens) målsman värna om och främja dess intressen eller leda dess arbeten och ansvara för personalens utbildning och tjänsteduglighet.

Några konkreta bevis anför han inte. Det är anmärkningsvärt att Rappe, om detta varit hans uppfattning, icke tagit upp dessa frågor direkt med generalintendenten. Så tycks inte ha varit fallet.

Rappe tar i sin PM också upp vissa avsteg, som Thorén gjort mot gällande organisation. Enligt 1892 års organisationsplan stod intendenturkårens huvudstation direkt under generalintendenten. I huvudstationen ingick som en enhet personalkårchefens expedition. Generalintendenten Thorén följde inte organisationen i detta avseende. Han behöll chefens expedition direkt under sig. Detta medförde också att Thorén personligen höll i personalärendena (utnämningar, antagningar m. m.) och inte lämnade dessa ärenden till chefen för huvudstationen, fältintendenten Holmquist. Anmärkningen är formellt sett berättigad. Det förefaller tveksamt, om frågan är av en sådan dignitet, att den motiverar en allvarlig anmärkning från krigsministerns sida. Orsaken till att Thorén frångått organisationsplanen, kan vara hans klart uttalade misstroende mot fältintendenten Holmquist.

I detta sammanhang tar Rappe upp en mera principiell fråga. Det gäller intendenturförvaltningen på regionalnivå (arméfördelning). Rappe anför, att på initiativ av generalintendenten utfärdades den 3.februari 1892 instruktionen för generalintendenten och för fördelningscheferna. Instruktionen lämnade allmänna riktlinjer för den regionala förvaltningen. Detaljföreskrifterna saknades däremot. Krigsministern anför i sin PM, att det var generalintendentens skyldighet att utfärda erforderliga kompletterande bestämmelser. Då detta icke skedde, säger sig Rappe i april 1893 ha varit nödsakad att tillsätta en särskild kommitté för att utarbeta anvisningarna. Det är tveksamt, om Rappes version håller för en när-

mare granskning. Det kungl brev, som utförde grundvalen för arbetet, utfärdades den 3.februari. Generalintendenten skulle således haft c:a 2 månader på sig för att utarbeta erforderliga kompletteringsbestämmelser. Tiden förefaller knapp. Den tillsatta kommittén hade till uppgift att se över hela förvaltningsorganisationen. De regionala tillämpningsbestämmelserna var beroende av arbetet i stort. Kommitténs tillkomst kan knappast ha varit en följd av, att generalintendenten inte i tid utarbetat bestämmelserna. Dess tillsättande var väsentligen föranledd av andra omständigheter. Rappe tar också upp det bristande samarbetet mellan denna kommitté och generalintendenten. Det är dock tveksamt, om Thorén primärt är skuld till detta. Kommittén tycks ha tillsatts av krigsministern, utan att Thorén haft möjlighet att påverka valet av ledamöter. Ett sådant förfaringsätt kan inte ha underlättat samarbetet mellan kommittén och de ansvariga myndigheterna. Rappe säger också i sin PM, att kommittén i generalintendenten fick en "högst besvärlig motståndare".

I PM berör Rappe också persedelanskaffningen. Han uppger att förbanden tillfördes persedlar "mot ersättning av egna munderingsmedel". Krigsministern betecknar åtgärden som såväl olaglig som "oklok och principvidrig". Genom att anskaffningen centraliserades väcktes enligt Rappe "obefogat uppseende" samtidigt som "särskilt ifråga om kapporna, persedlarna blevo dåligt gjorda. Rappe frånsäger sig här än en gång allt ansvar för persedelanskaffningen. Då inga särskilda medel ställts till generalintendentens föfogande, torde den enda möjligheten just ha varit att utnyttja förbandens munderingsanslag på det sätt, som skedde. Det kan knappast vara riktigt att beteckna åtgärden som olaglig. Det förefaller klart, att Rappe inte endast var orienterad om persedelanskaffningen, utan att denna också skett på hans order. Regeringen gav också genom kungl brev av den 19/4 1895 intendentsdepartementet möjlighet att täcka

kostnaderna på munderingsanslag. Kappornas kvalitet hade inget samband med sättet för anskaffningen. De dåliga persedlarna tillhörde, som intendentsdepartementet visat en äldre leverans.

I tillägg till PM behandlas interna förhållanden vid intendenturkåren. Det gäller befordringsfrågor, rekryteringsärenden, frågan om kårens uniform, huvudstationens organisation, samarbetet med underlydande m. m. De framförda synpunkterna här ger inte grund för allvarigare anmärkningar mot Thoréns sätt att sköta sitt fögderi. Vissa av synpunkterna överensstämmer med dem som Rappe anför i den del av PM, som han själv författat.

PM är en anklagelseskrift, men de förhållanden, som den belyser utgör knappast grund för så allvarliga anmärkningar mot Thorén, att de kan motivera ett ingripande enligt regeringsformen § 35. Rappe har synbarligen inte i något av de återgivna fallen sökt att diskutera igenom problemen med Thorén. Det är enligt PM Thoréns bristande förmåga till samarbete, som diskriminerar honom för befattningen som generalintendent. Av PM att döma kan med fog samma anklagelse riktas mot krigsministern.

Rappes anklagelseakt är svag som underlag för ett avskedande med stöd av regeringsformen § 35. Det är förstäligt, att kung och regering sett sig om efter andra alternativ. Persedelanskaffningen våren 1895, 5. arméfördelningens mötesrapport och Hedins angrepp på krigsministern vid remissdebatten 1896 hade utan tvekan skadat krigsministerns ställning i riksdagen. Regeringen hade i generalintendenten funnit den lämpliga syndabocken. Det gällde nu att låta generalintendenten framstå som ensam ansvarig för persedelanskaffningen och därmed också för de rustningsåtgärder, som vidtogs inom denna sektor våren 1895. Det behövde dock inte innebära, att Rappe frångått sin önskan att få ett byte på generalintendentsbefattningen.

Regeringen hade valt att låta sitt

avståndstagande från intendentsdepartementets handläggning av persedelanskaffningen våren 1895 få formen av – som statsministern nämnt till Thorén vid deras sammanträffande den 13. februari – ”en skrapa”. Denna skrapa eller misshagsskrivelse var regeringens sätt att försöka vända opinionen. För att nå full genomslagskraft, lät regeringen publicera skrivelsen i Posttidningen.

I misshagsskrivelsen redogörs först för intendentsdepartementets yttrande den 4. februari över 5. arméfördelningens mötesrapport. I sitt remissvar hade arméförvaltningen meddelat, att de ansett sig ha fullt stöd i förordningen den 17. november 1893² angående statens upphandlings- och entreprenadsväsende m. m., att efter infordrade anbud teckna kontrakt med intendenturtjänstemän angående leveranser av persedlar. Förutsättningarna var dock, att intendenturtjänstemännen icke i något fall erhållit i uppdrag att ombesörja leverans direkt till truppförband. Alla persedlar hade levererats till utredningsförråd, där de undergått författningsenlig besiktning. I misshagsskrivelsen konstateras, att sådana avtal tecknats med sammanlagt fjorton regementsintendenter och förvaltare. Avtalen innebar, att departementet tillhandahöll materialier enligt åtgångsstater, men också skyldighet för departementet att till fastställt pris inlösa eventuellt överblivna materialier. Detta hade i ett fall medfört, att en leverantör för en leverans till ett avtalat pris av 5.150 kr fått icke mindre än 3.146 kr 51 öre för återlämnat kläde. I fortsättningen av skrivelsen framhålls de förhållandevis långa leveranstiderna, och den relativt begränsade omfattningen av leveransen. Båda dessa förhållanden motiverar enligt skrivelsen icke några extra ordinära åtgärder. Misshagsskrivelsen säger vidare, att även om

§ 4 av nyssnämnda förordning enligt sin ordalydelse icke innefattar uttryckligt för-

² SFS nr 96/1893.

bud att åt intendenturtjänsteman anförtro sådan leverans-----

borde det enligt regeringen ha stått klart för intendentsdepartementet,

att med syftningen i gällande bestämmelser icke överensstämde, att intendenturtjänstemän inletts uti eller tillåtits inlåta sig på affärstransaktion av nu angiven art med lämnad möjlighet för dem att därav draga enskild fördel.

Skrivelsen slutar med att konungen under hänvisning till vad som förekommit ger departementet en allvarlig reprimand.

Det sades i misshagsskrivelsen, att den vidtagna åtgärden icke överensstämde med syftet med stadgandena. Landshövdingen i Jämtlands län, friherre Knut Johan Ulfsson Sparre, som var ledamot av kommittén angående upphandlingar, leveranser och entreprenader för statens räkning (27/6 1887) säger i ett brev till Thorén den 29. februari 1896 angående arméförvaltningens åtgärd att anlita regementsintendenter såsom leverantörer,

att ehuru jag för egen del finner det mindre lämpligt att låta tjänstemän vid ett ämbetsverk åtaga sig leverans för detsamma – helst när det gäller underhandsuppköpelse – anser jag likväl ett sådant tillvägagångssätt icke stå i strid mot nämnda paragrafs (§ 4) bokstav eller anda.³

Som Knut Sparre framhåller, måste det valda förfaringssättet dock anses mindre lämpligt. Det måste här föreläggas speciella omständigheter för att motivera, att intendentsdepartementet frångick normal upphandling. En sådan omständighet kan vara, att man inte ville väcka uppseende genom normalt anbudsförfarande. Själva sättet för anskaffningen skulle därmed bestyrkas Adam Thoréns berättelse.

Den andra huvudfrågan var anskaffningens förhållandevis ringa storlek. Av misshagsskrivelsen framgår det, att den totala kostnaden belöpte sig till 52.040 kr 38 öre.

Uppgiften är ofullständig. Misshagsskrivelsen tar endast upp sömnadslönen. Tar man hänsyn till materialkostnaderna, var värdet av anskaffningen 385.411 kr 38 öre. Anskaffningen var således inte så helt obetydlig, som krigsministern gjorde gällande. Parallellt med denna anskaffning upphandlades andra utredningspersedlar och tältmateriel av intendentsdepartementet. Den totala extraordinarie anskaffningen uppgick till drygt 2 milj kr. Intendentsdepartementet måste ha arbetet för högttryck under våren 1895. Om dessa förhållanden sägs ingenting i riksdagsdebatten den 22. februari 1896 och ännu mindre i misshagsskrivelsen.

Krigsministern påtalade i riksdagen den oskäliga vinst, några intendenturtjänstemän gjort på leveranserna, samma förhållande togs upp i misshagsskrivelsen. Avtalen var beroende på de åtgångsberäkningar intendentsdepartementet gjort upp, med ledning av tidigare erfarenheter. Åtgångsberäkningarna hade tillämpats av departementet sedan 1884.⁴ Det var också endast fyra av fjorton leverantörer, som lämnade tillbaka överblivna materialier, och av dessa var det endast två, som återlämnade material till värden överstigande 500 kr. Krigsministern nämner, att en intendent fick en förtjänst på återlämnade materialier av 3.140 kr 51 öre. Värdet av de av honom levererade persedlarna uppgick till drygt 30.000 kr. Hans förtjänst blev därmed drygt 10 %. Vinsten på själva sömnaden måste ha varit liten. De kontrakterade kostnaderna för tillskärning och sömnad var för kappa eller ridbyxor 3.50 kr och för vapenrockar 4.00 kr. Klädet utlämnades i regel till skraddarna för tillskärning och sömnad. I detta fall ordnade några regementsintendenter själva tillskärningen och lämnade endast sömnaden till skraddarna. Det var därigenom vinster uppstod. Regementsintendenten Herman af Kullberg vid Göta livgarde gjorde sig en särskilt stor vinst genom att utnyttja MEA:s

³ Thorén vol 1, brev.

⁴ SvD 25/6 1908.

duktiga tillskärare.⁵ Kontrakten innebar för departementet, att det tillförsäkrade sig leveransen till styckekostnader motsvarande de, som normalt betalades. Det var således inte någon dålig affär för kronan. Bennich uppger också i sin utredning för SvD 1908, att åtgångsberäkningarna inte ändrades med anledning av erfarenheterna från denna upphandling.

En granskning av bakgrunden till den kungliga skrivelsen av den 17.februari ger knappast underlag för offentligt uttalande. Det stärker snarast intrycket av att skrivelsen hade till huvudsakligt syfte att lugna opinionen. För att nå detta syfte var man beredd att låta generalintendenten schavottera.

Den fortsatta utvecklingen fram till avskedet i november 1896

På grund av ett anonymt angrepp på intendantsdepartementet och generalintendenten, rubricerat "Ryska provisioner", som publicerades i Nya Dagligt Allehanda den 29.februari 1896, tog Thorén förnyad kontakt med statsministern. Adam Thorén hade vid ett tidigare samtal med statsministern lovat denne att icke delta i tidningsskriverier. Thorén ansåg sig nu nödsakad att gå i svaromål och skrev därför ett brev till Boström och meddelade honom sin avsikt. Brevet fick statsministern att reagera omedelbart. Han kallade omgående Thorén till sig. I anslutning till samtalet angående tidningsartikeln begärde Thorén, att statsministern skulle underrätta honom, när regeringen bestämt sig för att avskeda honom eller när detta "icke längre var ifrågasatt". Boström meddelade honom, att så vitt han visste var Thoréns avsked icke aktuellt, "kommer det ingenting nytt". Statsministern slutade samtalet med att lova kontakta krigsministern för att höra, om inte denne var beredd att efter riksdagsdebatten och misshagsskrivelsen låta det hela vara ett avslutat kapitel. Samtalet med statsministern resulterade i att Thorén avstod från att gå i

polemik med artikelförfattaren i Nya Dagligt Allehanda. Det resulterade också i ett nytt möte mellan Axel Rappe och Adam Thorén den 3.mars. Detta medförde dock inte någon verklig försoning. Mötet kom att till stor del beröra en begäran från Thorén att få chefen för intendenturkårens huvudstation, Fredrik Holmquist, utbytt mot en generalstabsofficer eller någon annan. Rappe var inte villig att gå med på Thoréns önskan. Drygt en vecka senare fick Thorén ett brev från krigsministern, som visade att denne inte ändrat sin inställning till honom. Brevet hade följande lydelse:

Bäste Thorén

Konungen har befallt mig att fråga dig, om du vill mottaga kommandantsbefattningen på Karlsborg, varmed följer, såsom du vet, arvode på 3.000 kr och fri bostad. Du torde giva mig skriftligt svar

Axel Rappe¹

Den tidigare kommandanten, översten Samuel von Bahr, avled den 11. mars. Regeringen lät ingen tid gå förlorad. Det gjorde inte heller Thorén. Samma dag avböjer han erbjudandet "av skäl, som måste vara för mig bestämmande".

Regeringen låter sig inte nöja med Thoréns besked. Trots att erbjudandet innebar en klar degradering – kommandantsbefattningen var avsedd för regementsofficer och Thorén var general sedan snart fyra år – försökte man övertala honom att acceptera. Krigsministern kallade till sig Thoréns svåger, översten Anders de Laval, och bad honom att försöka övertyga Thorén att ta emot den erbjudna platsen. Utrikesministern, greve Ludvig Douglas, vände sig samtidigt till generalen Abelin för att förmå denne att övertala Thorén. Abelin vägrade och meddelade Douglas, att han ansåg anbudet fullständigt oantagbart.

I en intervju i Svenska Dagbladet den 22. dec. 1907 uppger generalen Rappe, att

⁵ Thorén vol 6. Anteckning av Hermelin på avskrift av SvD artikel 25/6 1908.

¹ Thorén vol 1.

Adam Thorén varit erbjuden chefsskapet för Södermanlands regemente. Rappe uppger också att han utverkat, att Thorén som regementschef skulle få vara bosatt i Stockholm. Chefen för Södermanlands regemente var stationerad i Södertälje. "Då generalintendenten Thorén emellertid avslög dessa erbjudanden (syftar också på kommandantsbefattningen på Karlsborg) hade man inte annat val än att avskeda honom." Uppgiften, att Thorén skulle ha varit erbjuden att bli chef för Södermanlands regemente, återfinns också i Svenska Dagbladets artikelserie 1908. Uppgiften finns dock icke belagd i Thoréns egna anteckningar. Detta hindrar inte, att uppgiften kan vara riktig. Erbjudandet torde dock i sådant fall ha varit av underhandskaraktär. Tidpunkten bör ha varit oktober eller november 1896. Den nye chefen för Södermanlands regemente utnämndes i konselj den 20. november 1896.

Den 26. mars tar Adolf Hedin upp rustningarna 1895 till förnyad granskning. Bostrom hade under riksdagsdebatten uttalat sig om försvarets uppgifter och sagt:

Jo målet är för denna regering, liksom för varje annan regering, landets försvar. Detta är det enda målet.

Hedin hänvisar i sin replik till statsministerns "officiösa pressorgan" (NDA), som två dagar tidigare sagt att målet icke var "att vi skulle rusta oss till försvar utan – att vi skulle rusta oss till anfall."

Statsministern förnekar att regeringen har något officiöst pressorgan. Under hänvisning till Hedins yttrande i debatten den 22. februari angående "överfall på saklös tredje man" fortsätter statsministern:

Uti detta tal kan icke ligga något annat, än att inom den svenska regeringen skulle hava förevarit planer om anfall på saklös tredje man eller i detta fall – jag säger det rent ut – Norge. Jag tillbakavisar detta. Det är icke förhållandet. Det är på de fredliga förhandlingarnas väg, som vi hava önskat att se de unionella konflikterna bilagda.²

Statsministerns skarpa uttalande i riksdagen står väl i samklang med hans ansträngningar att hindra Thorén, att ta till orda i pressen och regeringens försök att tysta Thorén genom att "tvinga" på honom en reträttplats. Det var väsentligt för regeringen att stå med "rena" händer vid förhandlingarna med Norge.

Avslöjandena hade gjort starkt intryck i Norge. Leif Kihlberg framhåller att dessa nya underrättelser från svenska riksdagen, satte fart på den norska upprustningen.³ Det var mot denna bakgrund angeläget för den svenska regeringen att försöka få intendentsdepartementets rustningar 1895 att framstå som generalintendentens egenmäktigt vidtagna åtgärder. Regeringens handlande mot Thorén vintern 1896 är från den utgångspunkten följdriktigt och konsekvent.

Oscar II säger i sina memoarer om förhållandet mellan statsrådet Rappe och generalintendenten efter misshagskrivelsen och de misslyckade försoningsförsöken därefter:

Allt förtroligare umgänge var avbrutet, allt tankeutbyte totalt avbrutet, och Rappe var ej den man, som hade karaktärsförutsättningar ägnade att återknyta dessa. Tvärtom oviljan ökades dagligen och fortplantade sig slutligen till statsrådet i dess helhet.⁴

Kungens karaktäristik av förhållandet mellan krigsministern och generalintendenten förefaller riktigt. Den bestyrks också av uttalanden av Thorén.

Den 7. november kallades Thorén med en dags förvarning till kungen. Ändamålet med sammanträffandet var att förmå Thorén att "frivilligt" begära sitt avsked. Thorén har lämnat en noggrann redogörelse för samtalet. Redogörelsen grundar sig på anteckningar gjorda i omedelbar anslutning till

² AK 1896:22, s. 41.

³ Kihlberg, a. a. s. 158.

⁴ Oscar II, a. a. s. 331 f.

besöket. Även kungen har dokumenterat samtalet. Det har skett i ett brev till statsrådet Rappe dagtecknat samma dag.⁵ Kungen går inte in på några detaljer i brevet till krigsministern, utan betonar endast att Thorén vägrade, eller med kungens ord: *''Hellre avsättning, såsom 'min heder' (sic) kränkande mindre än vad ett frivilligt tillbakaträdande nu skulle vara.''*

Vid samtalet med kungen den 7. november erinrade kungen Thorén om vad han sagt vid deras sammanträffande den 17. februari. Han var nu övertygad om att Thorén icke räckte till för befattningen som generalintendent. Kungen framhöll att Rappe inte var nöjd, *''och även andra av statsrådets medlemmar äro missbelättna.''* De konkreta skäl kungen anförde, var enligt Thorén, att denne motsatt sig ett förslag till arméförvaltningens omorganisation, som enligt kungen *''låg på hans bord''*. Generalen Rappe skulle också enligt kungen ha ställt kungen inför valet mellan honom och Thorén. *''Jag behöver Rappe. Hans avgång skulle möjligen medföra andra rubbningar inom min konselj, de komma icke lägligt nu. Här tystnade Oscar II.''*⁶ Kungen ställde Thorén inför alternativen frivillig avgång eller att bli avskedad. Thorén å sin sida, framhöll att han aldrig hört talas om eller anat, att det förelåg missnöje med hans sätt att sköta sitt fögderi, förrän han anklagades för att ha lämnat vilseledande uppgifter till krigsministern. *''Det är heller icke detta,''* svarade kungen. Efter ytterligare frågor, angående vad som lades honom till last, sade kungen, att Thorén föreslagit en officer vid fortifikationen till inträde i intendenturkårens reserv. Thorén hade föreslagit en fortifikationskassör och förrådsförvaltare på stat vid namn Knut Georg Reenstierna till inträde i intendenturkårens reserv, utan hinder av den förra anställningen. Reenstierna hade avlagt intendentsexamen. Chefen för fortifikationen hade förklarat sig inte ha något erinran. Thorén berättar:

Nå, men detta är väl i alla fall en småsak.

Ja, visst är det en småsak, men i alla fall, sade kungen. Eller kanske Eders Maj:t icke menar Reenstierna och då förstår jag icke alls, sade jag. Jo, jag tror att det var Reenstierna – ja, jag minns icke, ja kära du, jag vill icke förlänga detta obehagliga samtal, sa kungen, som tydligt tappat koncepten.⁷

Thorén tog därefter avsked. Kungen framhöll vid avskedandet, att Thorén skulle tänka över alternativen.

Kungen hade vid samtalet med Thorén tagit upp två konkreta anmärkningar. Thorén skulle ha motsatt sig förslaget till arméförvaltningens omorganisation, som enligt kungens uttalande låg på kungens bord och Thorén hade föreslagit en fortifikationskassör (underofficer med högst kaptens tjänsteställning) till inträde i intendenturkårens reserv. Den första anmärkningen förefaller knappast befogad. Den 7. februari 1896 tillsattes en kommitté för att se över arméförvaltningens omorganisation. Kommittén kunde inte enas. En ny kommitté tillsattes därför på sensommaren med överstarna Richard Berg och Gottschalk Geijer, majoren Henning Rutger Wijkander och regementsintendenten Axel Gustaf von Heijne som ledamöter. Den lade fram sitt betänkande den 26. mars 1897. Kungens uppgift till Thorén saknar sålunda täckning. Vid denna tidpunkt förelåg inte något förslag till förvaltningens nya organisation. Den andra anmärkningen måste betraktas som en *''småsak''*. Thorén hade icke föregripit något beslut och Kungl. Maj:t kunde avslå framställningen, om den inte delade generalintendentens uppfattning. Det skedde också i konseljen den 13. november 1896. Kungen tycks ha varit illa förberedd av det ansvariga statsrådet, det var under sådana förhållanden naturligt att han *''tappat koncepten''*.

Thorén jämför i sina anteckningar samtalet med kungen i februari med det den 7.

⁵ Oscar II vol. 25 (BFA).

⁶ Thorén vol. 1 s. 107 ff.

⁷ Thorén vol. 1 s. 108 1/2.

november. Enligt Thoréns redogörelse försäkrade kungen vid deras sammanträffande i februari, att han aldrig yttrat missbelåtenhet med Thoréns sätt att sköta intendentsdepartementet. Denna gång sade kungen till honom, att han "inte räckte till". Thoréns förvaltning av sitt ämbete under det senaste halvåret skulle således ha gett anledning till anmärkning. Kungen hade dock inte presenterat några faktiska skäl för sin ändrade inställning.

Thorén funderade inte så länge på sitt svar till kungen. Det blev avböjande. Han säger bl. a. i svaret

Jag är oförmögen till en högre grad av självförnekelse än den jag i Eders Maj:ts tjänst redan visat. Efter det som under sistlidna vinter tilldrog sig, skulle en frivillig avgång – huru föga frivillig den än i själva verket bleve, ställa mig på den moraliska självspillingens ståndpunkt. Ett sådant offer kan jag icke bringa ens min konung, helst jag, såvitt jag själv kan döma, intet ont gjort.

Trots sitt avböjande svar, hoppades dock Thorén fortfarande kunna undvika ett avskedande. Genom förmedling av generalen Abelin ordnades ett möte mellan Thorén och Rappe den 12. november, som följdes av ett nytt dagen därpå. Det senare ägde rum omedelbart före den konselj, som skulle behandla Thoréns avskedande. Samtalen blev resultatlösa. Thoréns anteckningar från mötena visar att positionerna var låsta. Thorén intog vid samtalen dock en mera försonlig hållning och förklarar sig vara beredd att fortsatt tjänstgöra under Rappe. Denne avvisade dock den framsträckta handen. Var Thorén inte beredd att gå frivilligt fick saken ha sin gång. Rappes slutreplik löd enligt Thoréns anteckningar: "Det vill säga, du säger som Luther, här står jag och kan icke annat." Svaret blev: "Ja, det gör jag."

Den 13. november på e. m. fick Thorén ett brev från generalen Rappe.

Bäste Thorén

Kungl. Maj:ts beslut har nu fallit, varige-

nom Nådigt avsked blivit dig meddelat från generalintendentsbefattningen. Jag beklagar att du framtvingat denna åtgärd.

Din tillgivne

Rappe⁹

Statsrådsprotokollet den 13. november 1896 med krigsministerns motivering till Adam Thoréns avsked

Den motivering, krigsministern lämnar i statsrådsprotokollet den 13. november 1896 till Thoréns avskedande, är icke preciserad. Axel Rappe lämnar i sin föredragning allmänna omdömen om Thoréns skötsel av befattningen som generalintendent. Föredragningen förutsätter, att beslutsfattarna – kung och övriga statsråd – tidigare ingående informerats. Detta torde också ha varit fallet. Den nära överensställningen mellan de i Axel Rappes PM i konseljjakten den 17. februari 1896 redovisade anmärkningarna mot Adam Thorén och de erinringar, som anförts av krigsministern den 13. november 1896, talar för, att denna PM kan ha utnyttjats för denna information. Krigsministern inleder sin föredragning med att framhålla, att Thorén icke motsvarat "på honom ställda anspråk", Thorén har heller "icke såsom chef för Arméförvaltningens intendentsdepartement och i all synnerhet icke såsom chef för intendenturkorpsen förmått att på ett tillfredsställande sätt fylla sin ansvarsfulla uppgift".

Rappe motiverar sitt uttalande med att det "gång efter annan har från hans ämbetsförvaltning kommit till min kännedom omständigheter, som bestyrka detta mitt omdöme".

Krigsministern framhåller också, att av Thorén lämnade utlåtanden och framställningar bekräftat Rappes uppfattning, "att generalmajor Thorén varit i avsaknad av det omdöme och den praktiska blick förvaltandet av hans viktiga ämbete oundgängligen kräver".

⁸ Thorén vol. 1 s. 112 1/2.

⁹ Thorén vol. 1, brev.

Den enda precisering, som lämnas, är "att flera vanliga förvaltningsärenden, som just kräva skyndsam behandling, först som blivit avgjorda, vartill i ej ringa mån bidragit bristande samarbete med underlydande".

Generalmajoren Thoréns sätt att sköta chefsskapet för intendenturkåren är i statsrådsprotokollet liksom tidigare i PM från konseljakt den 17. februari 1896 en huvudfråga. Krigsministern säger att "varken handledningen av korpens personal eller dess rekrytering" är enligt hans uppfattning "tillfredsställande". Vilka brister, som Adam Thorén gjort sig skyldig till nämns däremot inte. Rappe betonar endast "att det sätt, på vilken intendenturkorpens nu rekryteras, är av avgörande betydelse för dess framtid".

Krigsministern tar här liksom i PM upp Thoréns yttrande över förslaget till "Instruktion för intendenturkåren, där denne betecknade intendenturpersonalen som "en korps av uppbornsmän" och betonar att intendenturpersonalen "skall utgöra den erfarna och med intendenturens verksamhet i fält fullt förtrogna stam omkring vilken en mångdubbelt talrikare värnpliktig intendenturpersonal i allvarets stund skall förtroendefullt samlas".

Det är anmärkningsvärt att krigsministerns enda konkreta exempel på Thoréns olämplighet som personalkårchef, hämtas från dennes yttrande över förslaget till "Instruktion för intendenturkåren". I PM har Rappe därutöver vänt sig mot den rekrytering av civila, som skedde med stöd av ett kungl brev. Rekryteringen av civila omfattade totalt 6 personer. Det är sannolikt dessa krigsministern syftar på, då han anger att rekryteringen till kåren icke var tillfredsställande. Axel Rappe slutar sin föredragning med att framhålla, det efter hans "åsikt oavvisliga behovet därav att åtgärd i den ordning § 35 Regeringsformen anvisar, nu vidtages, varigenom Eders Kungl Maj:t må bliva i tillfälle att förse generalintendentsbefattningen med ny innehavare, vilket särskilt för närvarande är av betydelse,

då arbete pågår att genomföra omfattande förändringar av den militära förvaltningen".

Åtgärden hade, enligt Rappe, blivit ofrånkomlig, då generalintendenten varken velat låta sig förflytta eller söka entledigande från generalintendentsbefattningen. Adam Thorén avskedades således från generalintendentsbefattningen med stöd av regeringsformen § 35 under den motiveringen, att han icke var en "fullt kvalificerad person" för befattningen.

En detaljgranskning av protokollet ger inte vid handen att det skulle ha tillkommit någonting utöver vad som var känt redan vid konseljen den 17. februari 1896. Statsrådsprotokollet bestyrker därmed indirekt Thoréns utsago, att hans avskedande var aktuellt redan i februari 1896.

Efterskörd

Anders Adam Thorén efterträddes som generalintendent av översten Richard Berg. Denne utnämndes i samma konselj, som Thorén avskedades i. Hugo Hult tar valet av Berg som en intäkt för, att Fredrik Holmquist var alltför inblandad i den Rappe-Thorénska affären för att kunna komma ifråga som generalintendent. Holmquist blev inte heller generalintendent vid nästa vakans, utan först 1905, "då hans gode vän Lars Tingsten satt som krigsminister".¹

Pressdebatten efter regeringens beslut tillförde inte affären något egentligen nytt. Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning hade den 16/11 och 19/11 två artiklar i frågan. I den första konstaterades, att avskedet var föranlett av att Adam Thorén motsatte sig arméförvaltningens omorganisation. I den andra artikeln görs ett försök till en mera allsidig granskning av hela frågekomplexet. Tidningen frågar sig, om skulden till den ohjälpliga brytningen mellan krigsministern och generalintendenten låg i den senares bristande omdöme eller bristande uppriktighet. Tidningen anför att

¹ Hult, s. 374.

”inom militära kretsar” skulle den mening-
en ”blivit rätt allmänt utbredd” att båda
förgått sig och att ”den ene offras för att
låta den andre framstå syndfri”. Tidningen
säger sig dock godta den ”ryktbara skrap-
pan” och tar den som intäkt för, att chefen
för lantförvarsdepartementet inte hade nå-
gon del i generalintendentens missgrepp.
Tidningen anser därför, att det är troligt,
att det förelegat ett missförstånd. Chefen för
lantförvarsdepartementet kunde samtals-
vis ha ”fällt några ord, varav generalinten-
denten funnit sig bemyndigad att handla,
såsom han gjorde”. Tidningen slutar med
följande reflexion.

Hade chefen för lantförvarsdepartemen-
tet inför det angrepp, varför han utsattes,
helt käckt tagit tjuren vid hornen och stått
för vad som åtgjorts inom hans departement
— — — så är det all utsikt till, att han genast
kunnat reducera saken till dess rätta mått
och sluppit ifrån det mesta av den förargel-
se och grämelse, han sedan måst smälta.

En anteckning i kanten på ett tidningsur-
klipp visar att Thorén helt instämde i tid-
ningens slutreflexion.

Genom generalen Abelins förmedling
kontaktade Thorén våren 1897 riksdags-
mannen och professorn Oscar Alin. Avsik-
ten var, att få Alin att ta upp frågan i konsti-
tutionsutskottet. Alin tog sig an Thoréns
sak. Han kontaktade Rappe och fick av
denne en ”uppsats”, som var författad och
underskriven av Fredrik Holmquist. Enligt
uppsatsen var sättet för persedelanskaff-
ningen författningsstridigt. Vid samtal med
Thorén om uppsatsen, framförde Alin som
sin uppfattning, att hade krigsministern
”inga bättre argument för sin åsikt, än dem
han här framlägger, så kommer han nog till
korta”.

Konstitutionsutskottet tog upp ”miss-
hagsskrivelsen” till granskning. Alin lyckas
dock inte få majoriteten med sig för en
dechargeanmärkning mot krigsministern,
endast tre ledamöter följde honom.² Riks-
dagen tog utskottsutlåtandet utan debatt.

Efter riksdagsbehandlingen, insåg Tho-
rén, att det icke var möjligt att få någon
upprättelse på ”laglig väg”. Thorén be-
gärde då sitt avsked ur armén.

Svenska Dagbladet hade den 21. decem-
ber 1907 en insändare, som var ett angrepp
på Rappe och ett försvar för Thorén. Med
anledning av insändaren införde tidningen
följande dag en intervju med Axel Rappe.
Denne lämnade först en redogörelse för
varför just Adam Thorén på sin tid valdes
för befattningen. Missnöjet med generalin-
tendenten uppkom enligt Rappe redan un-
der Thoréns första år som generalintendent
och var en följd av dennes mycket konser-
vativa läggning och av att han ”rent av mot-
verkade ansträngningarna att få intenden-
turkåren lagd efter modern utvecklings-
grad”. Beträffande händelserna vid 1895 års
riksdag uppgav Rappe i intervjun, att han
efter Hedins interpellation den 4. april skrev
till generalintendent Thorén och begärde att
denne skulle göra en undersökning. Med
stöd av svaret från Thorén dementerade
Rappe i riksdagen Hedins påståenden.
Rappe sade i fortsättningen av intervjun, att
han vid 1896 års riksdag fått klarhet i, att
Hedins påståenden hade varit riktiga.
Rappe förnekade på särskild fråga från tid-
ningens korrespondent, att anskaffningarna
”hade något som helst samband med krigs-
rustningar.” ”Någon krigsstämning rådde
alldeles icke”. Rappe framhöll att anskaff-
ningen skedde under lång tid och ”avsåg
visst icke några brådskande mobiliserings-
krav”. Anskaffningen föranledde en skrapa
till generalintendenten. Rappe framhöll i
fortsättningen, att det inte var anskaffning-
en utan en hel rad andra omständigheter,
som gjorde Thoréns ställning ohållbar.

Generalintendenten visade sig fullstän-
digt missuppfatta sin egen och kårens ställ-
ning, ordnandet av kårens inre angelägen-
heter lågo under hans tid i fullständig läger-
vall och då därtill kom, att generalintenden-
tens envishet, självtillit och bristande för-

² G. Åkerhielm, T. A. Säve och E. H. Rodhe.

måga att upprätthålla disciplin omöjliggjorde allt samarbete med såväl över- som underordnade, blev hans kvarstannande slutligen en omöjlighet för såvitt ej intendenturkårens anseende och ställning skulle äventyras.

Vad som slutligen rågade måttet var en framställning från Thorén, att en särskild jurist skulle anställas vid intendenturen för att hjälpa chefen att upprätthålla disciplinen gentemot hans underordnade.

Rappe framhöll till sist att avskedandet inte skedde utan vidare. Regeringen hade erbjudit Thorén chefskapet för Södermanlands regemente som reträttplats.

Rappes uttalande om Thoréns önskan att få en jurist till sitt förfogande har en reell bakgrund. I oktober 1895 lämnade Adam Thorén ett befordringsförslag för intendenten Hjalmar Lindeberg till fältintendent. Förslaget innebar att intendenten Edvard Liljencrantz skulle komma att förbigås. Ärendet kom till Dagens Nyheters kännedom, innan ärendet avgjorts. Läckan härleddes till intendenturkårens chefsexpedition. Thorén begärde den 11. oktober under hänvisning till det inträffade, att han liksom övriga personalkårchefer skulle "få en juridiskt bildad person till sitt biträde, en auditör". Såväl krigsministern som expeditionschefen Edward Cassel motsatte sig dock förslaget.

Frågan var således uppe hösten 1895. Framställningen bifölls inte och togs inte upp av Thorén vid senare tidpunkt. Rappes uttalande har således en faktisk bakgrund, men är starkt vinklat. Det kan knappast varit framställningen från den 11. oktober 1895, som "rågade måttet" och gjorde Thoréns kvarstannande drygt ett år senare till en "omöjlighet".

Det var Rappes intervjuuttalanden, som fick Richard Hermelin att ta kontakt med Svenska Dagbladets chefredaktör för att få en utredning till stånd. Utredningen, som utfördes av generaldirektören Bennich med biträde av Richard Hermelin berörde så gott som enbart persedelanskaffningen. Utredningen visade "att en olaglighet icke bli-

vit begången" vid denna anskaffning och friade därför Thorén. Utredningen tog där- emot inte upp de övriga anklagelserna annat än i förbigående. Det Rappe framförde beträffande Thorén var enligt Bennich och Hermelin "obevisade anklagelser". "De, som kände honom närmare, säga tvärtom att Thorén var en ytterst duglig, plikttrogen, framsynt och karaktärsfast man".

Sammanfattning

Var Anders Adam Thoréns avsked en svensk Dreyfusaffär? Så rubricerar Alf Åberg affären Rappe-Thorén i Svenska Dagbladet 1970.¹ Var det "ett justitiemord med kungens medverkan"? Det är generalmajor Hugo Hulth bedömning i sina otryckta "Minnesanteckningar". Biskop Gottfrid Billing säger i sina "Anteckningar från riksdagar och kyrkomöten 1893-1906" (1928), att Rappes försök att skylla på generalintendenten var "föga ridderligt". Svenska Dagbladet finner i tidningens utredning 1908, att affären Rappe-Thorén inte var något annat

än ett medel i skickliga politiska och icke politiska händer, en avsiktligt konstruerad situation, som togs till förevändning vid döljande av den verkliga sanningen, en räddningsplanka för personer, som ej vågade stå för sina egna vidtagna dispositioner, utan till varje pris måste vältra skulden från sig.²

Oscar II säger i sina memoarer, att

Rappe kanske nog kunnat genom en mera personlig beröring i tid hava avvärjt en schism, som utan tvivel skadat mer än blott de båda tvistande själva.

Kungen uppger två huvudskäl till avskedandet av Thorén. Generalintendenten hade i sitt remissvar den 4. februari skyllet sättet för persedelanskaffningen dels

¹ SvD 30/1 1970.

² SvD 22/6 1908.

på underhandspåverkningar och på "exceptionella tidsomständigheters krav", vilket väckte en storm i norska och även i en del av svenska pressen,

dels blev å sin sida Thorén också uppretad, och han handlade sedan i flera andra fall tvärt emot departementschefens kända önskingar, ja, till och med hans tydligt givna anvisningar. Sådant kunde inte fortgå i längden.³

Krigsministern anför slutligen i sin förredragning inför statsrådet den 13. november 1896, att Adam Thorén

icke motsvarat på honom ställda anspråk, samt att han icke såsom chef för intendentsdepartementet och i all synnerhet som chef för intendenturkåren förmått att på ett tillfredsställande sätt fylla sin ansvarsfulla uppgift.⁴

I affären Rappe – Thorén spelar persedelanskaffningen och dess följder för de inblandade en dominerande roll. Den redogörelse Adam Thorén lämnat för denna, stöds av Hult, Hermelin och Bennich. Uttalanden av Axel Rappe i brevet till kungen den 16. februari 1895 (sid. 24) och av sjöministern till utrikesministern den 12. april samma år (sid. 25) visar att rustningar pågick även inom andra områden. Detta styrker ytterligare Thoréns berättelse.

Thoréns svar till krigsministern med anledning av Adolf Hedins fråga om "Karlsborgsmysterierna" gavs en annan formulering genom Axel Rappes försorg. Vem, som därvid förde pennan, går inte att bevisa. Starka skäl talar för, att det, som Hult uppger, var Fredrik Holmquist. Överste Thimgren har enligt Thorén bestyrkt denna misstanke. Thoréns uppfattning, att ändringarna i remissyttrandet var ett led i en intrig iscensatt för att kasta skulden för rustningarna på honom, har inte stöd i fakta. Den 8. maj 1895, när krigsministern lämnade sitt interpellationssvar, var unionskrisen långt ifrån sin lösning. Det är inte troligt, att Rappe redan nu planerade att kasta skulden för de rustningar, som fortfarande hade hög prioritet, på generalintendenten. Förklaringen till

ändringarna i Thoréns remissvar är snarare att söka i Thoréns egen utformning av svaret. Detta var ofullständigt och gav inte krigsministern ett tillräckligt underlag för att besvara Hedins fråga. Rappe lät komplettera yttrandet, utan att kontakta remissmyndigheten. Den nya formuleringen stred mot det faktiska förhållandet.

Mötesrapporten från 5. arméfördelningen visade, att Adolf Hedin haft fog för sin interpellation våren 1895. Fredrik Holmquists utredning från mitten av januari angående persedelanskaffningen, som han redovisat för krigsministern och som förvaras i konseljaktens för den 17. februari 1896, visar att krigsministern tidigt var medveten om mötesrapporten och det sprängstoff, den innehöll. Axel Rappes försök att komma till tals med Adolf Hedin före remissdebatten den 25. januari, talar också för detta.

Mötesrapporten visade, att krigsministerns svar till Hedin den 8. maj 1895 var grovt missvisande för att inte säga lögnaktigt. Detta gav Hedin ett övertag i den fortsatta debatten, som han förstod att till fullo utnyttja. Krigsministerns ställning försvagades i samma grad. Det gällde nu för Rappe att försöka komma från affären, så helskinnad som möjligt. Rappe valde i detta läge att lägga hela ansvaret för anskaffningen på generalintendenten. Det är signifikativt, att krigsministern tar upp frågan om Thoréns avgång som generalintendent utan att avvakta intendentsdepartementets remissyttrande över 5. arméfördelningens mötesrapport. Adolf Hedins attack i remissdebatten blev den utlösande faktorn.

Intendentsdepartementet anger "brydsamma förhållanden", som förklaring till det valda sättet för persedelanskaffningen. Detta måste, som också både tidningar och Adolf Hedin uppfattade yttrandet, antyda att anskaffningen var ett led i rustningar mot Norge. Regeringen gick i denna situation till direkt angrepp på generalintendenten

³ Oscar II, a. a. s. 331.

⁴ Statsrådsprotokollet den 13/11 1896. RA.

ten. Rappe tog avstånd från sättet för anskaffningen och bagatelliserade dess omfattning i riksdagen den 22.februari. Regeringen fann det därutöver nödvändigt att markera sitt avståndstagande genom "misshagsskrivelsen", som för att få bättre genomslagskraft publicerades i Posttidningen.

Det är dock knappast möjligt att förklara utvecklingen med utgångspunkt endast från denna händelsekedja. Thorén säger att samarbetet mellan honom själv och Rappe var friktionsfritt ända fram till våren 1895. Det förelåg dock divergenser i uppfattningarna, när det t. ex. gällde befordringar, rekrytering och personalplaceringar inom intendenturkåren, fredsförvaltningskommitténs arbete och Ottenby remontdepå. Åsiktsskillnaderna tycks efter hand ha fördjupats. Det är anmärkningsvärt, att det inte förekom någon direkt kontakt mellan krigsministern och generalintendenten rörande förslagen till ändrad instruktion för arméförvaltningen och ny instruktion för intendenturkåren eller vid utformningen av remissvaret över 5.arméfördelningens mötesrapport. Den bild, som Thoréns berättelse ger och som stöds av det faktiska händelseförloppet, ger intryck av en långsam försämring av relationerna mellan de båda huvudaktörerna. Det kan inte bevisas, men det är troligt, att Fredrik Holmquist därvidlag spelat Göran Perssons roll hos Axel Rappe. Dennes goda information om internerna personalförhållanden inom intendenturkåren och intendentsdepartementet kom troligen från Holmquist.

Axel Rappe tog, som tidigare redovisats, upp Adam Thoréns avgång redan någon dag efter remissdebatten. Statsministern och även kungen tar upp denna fråga med Thorén under första hälften av februari. Stockholms Dagblad visar att Thoréns avgång var aktuell den 14.februari. Varför övergav regeringen denna handlingslinje? Det riktiga svaret är sannolikt, att den inte gjorde det. Den valde i stället andra vägar för att nå sitt mål. De pågående unionella förhandlingarna med Norge gjorde det särskilt an-

geläget att tona ner beredskapsaspekten på persedelanskaffningen och begränsa frågan till det rent tekniska förfarings sättet. Ett avskedande av Thorén nu skulle ge debatten ny näring. En sådan debatt ville regeringen undvika.

Kungens erbjudande till Thorén i mars 1896 att bli kommandant i Karlsborg passar väl in i denna bild. En förflyttning av Thorén till en mindre utsatt post skulle tillgodose Rappes önskemål om byte på generalintendentsbefattningen. Detta låg också helt i linje med innebörden i misshagsskrivelsen. Denna gav de officiella skälen till en remplacering av generalintendenten. Det är sannolikt att, en omplacering var regeringens alternativ till det avskedande av Thorén, som Stockholms Dagblad aviserat.

Adam Thorén avböjde förflyttningen till Karlsborg. Erbjudandet förstärkte Thoréns misstro mot Rappe. Det nära samarbetet med krigsministern, som enligt Thorén kännetecknat hans tidigare år som generalintendent, hade ersatts av en fullständig brytning. Oscar II anger sammanbrottet i samarbetet som huvudorsaken till att Thorén avskedades. Kungen har i sina memoarer gett en bild av utvecklingen efter misshagsskrivelsen, som bestyrker Thoréns egen berättelse.

Adam Thorén redogör i sina anteckningar för statsministerns försök att bilägga schismen. Han ordnade ett möte mellan Rappe och Thorén den 3.mars 1896. Mötet tillkom enligt Thoréns berättelse på Boströms förslag. Det bör dock påpekas, att detta skedde i en situation, där statsministern fruktade, att Thorén skulle gå i presspolemik med anledning av en artikel i Nya Dagligt Allehanda. Som tidigare framhållits ville regeringen undvika allt, som kunde störa förhållandena med Norge. En tidsningsdebatt om rustningarna ville regeringen absolut inte ha. Mötet mellan krigsministern och generalintendenten kan ses som ett led i statsministerns försök att hindra en öppen debatt. Statsministerns uttalande i riksdagen den 26.mars, där han förnekar att

några rustningar förekommit (sid. 41) passas in i detta mönster. Mötet medförde inte någon avspänning mellan Rappe och Thorén. Thoréns slutreplik visar att förbindelserna med krigsministern i praktiken var brutna: "Om statsrådet vill mig något, var så god och skicka efter mig så skall jag komma".⁵

Adam Thorén berättar om fortsättningen av år 1896:

Utan att något märkligt inträffade förflöt sommaren och hösten. Ingenting nödgade mig att uppsöka krigsministern. Då jag ansåg mig hava skäl att frukta, att varje närmande från min sida, som icke hade fullt giltigt orsak, skulle av mina underordnade kunna tydas som ett svaghetstecken och som en dagtingan med allmänt kända disciplinära strävanden och möjligen även för andra få utseende av ett erkännande, att jag åtminstone i någon mån förskyllt de skamlösheter, för vilka jag varit utsatt, så kunde jag icke förmå mig att uppsöka krigsministern utan att äga medvetandet, att jag därigenom fyllde en oavvislig tjänsteplikt.⁶

Adam Thorén drog sig således inom sitt skal. Detta kan knappast ha stärkt hans ställning. Det bör tvärtom ha gett Axel Rappe argument vid de interna diskussionerna mellan statsråden. Oviljan mot Thorén "fortplantade sig slutligen till statsrådet i dess helhet".⁷

Thorén kom således genom sin självvalda isolering, att ge krigsministern ytterligare motiv för ett avskedande av Thorén. Rappe kunde visa, att ett samarbete mellan honom och Thorén icke längre var möjligt. Då Thorén vägrade att acceptera ännu ett erbjudande om en reträttplats, återstod, som regeringen såg det, inte något annat alternativ än avskedandet.

De utlösande faktorerna vid avskedandet av Adam Thorén var otvivelaktigt Adolf Hedins interpellation angående "Karlsborgsmysterierna" och Axel Rappes omformulering av Adam Thoréns remissvar. Men det finns andra omständigheter, som bidragit till den utveckling, som resulterade i Thoréns avsked. Det förelåg reella me-

ningsskiljaktigheter mellan Rappe och Thorén. Detta gällde inte minst synen på intendenturkårens användning, rekrytering och utbildning. Det är sannolikt att Fredrik Holmquist genom sin starka ställning hos Rappe och sin kritiska inställning mot sin närmaste chef, generalintendenten, medverkade till att klyftan mellan Rappe och Thorén efter hand växte. Processen skulle dock troligen inte slutat i den fullständiga brytning, som nu blev fallet, om inte Rappe genom sitt interpellationssvar den 8. maj 1895 kommit att framstå som lämnare av oriktiga uppgifter. Den utrikespolitiska situationen skärpte läget.

Affären Rappe-Thorén hade kunnat avslutas i och med misshagsskrivelsen, om de båda haft förmågan att stryka över och gå vidare. Thorén kände sig bedragen och som ett offer för regeringens unionspolitik. Rappe måste å sin sida ha gjort Thorén ansvarig för sitt eget nederlag i riksdagen. Thorén framstår som en man med höga principer, rättrådig och lojal, men osmidig. Även under sina försoningsförsök intar han en hållning, som knappast underlättar en försoning. Rappe var inte heller den man, som gick honom till mötes. Kungen, som framhåller att huvudfelet var Thoréns, säger dock att Rappe "nog kunnat genom en mera personlig beröring i tid hava avvärjt en schism".

De formella skäl, som krigsministern anförde till statsrådsprotokollet den 13. november 1896, var inte av den art, att de kan rättfärdiga en sådan åtgärd som avskedandet av Thorén. Det reella skälet måste därför sökas i den fullständiga brytningen mellan krigsministern och generalintendenten. Till denna hade såväl Adam Thorén, genom sin oförsonliga hållning, som Axel Rappe genom sin kränkta självkänsla, skuld.

⁵ Thorén vol 1, s. 104 1/2.

⁶ Thorén vol 1, s. 106.

⁷ Oscar II, a. a. s. 332.

Résumé

L'affaire Rappe—Thorén se déroula sur un fond de crise en rapport avec l'union entre la Suède et la Norvège. Cette crise concernait le droit de la Norvège d'organiser son propre service consulaire. Pendant l'hiver et le printemps 1894—1895, la situation fut si grave que des préparatifs de mobilisation furent pris par le gouvernement suédois. Ces mesures portaient, entre autre, sur l'acquisition d'armes et d'effets d'habillements militaires; mais ces démarches avaient également pour but de préparer la flotte pour la guerre. Le lieutenant-général Axel Rappe était ministre de la Guerre. Une manifestation de ces préparatifs de guerre fut l'ordre verbal de Rappe, à l'intendant général, de porter remède à la grande insuffisance des effets d'habillement. Le major général Adam Thorén était intendant général et chef du département d'habillements militaires. L'acquisition devait être effectuée rapidement sans que le public en fût informé. Le département en question ne pouvait, pour cette raison, se servir de la procédure d'achats normale.

Malgré tout, quelques informations de cette acquisition s'ébruitèrent. Un membre radical du Riksdag, Adolf Hedin, demanda au ministre de la Guerre, en avril 1895, s'il était exact que l'on s'était servi d'intendants comme intermédiaires pour l'acquisition des effets d'habillements militaires, ce qui, selon Hedin, était contraire au règlement en vigueur. Rappe était au courant de l'organisation des achats, ce qui ne l'empêcha pas de demander une explication à Thorén. Les stipulations en vigueur autorisaient Thorén à arranger l'acquisition comme il l'avait fait, sous condition que les

effets acquis fussent contrôlés par une autre autorité. Voilà pourquoi le général Thorén ne crut pas que la remarque de Hedin se référât à cette acquisition. Thorén répondit au ministre de la Guerre qu'à sa connaissance on ne s'était pas servi d'intendants pour ces achats, contrairement au règlement en vigueur. Le ministre de la Guerre changea la forme de l'explication qu'il avait reçue de Thorén. Au Riksdag Rappe déclara qu'un examen, qui avait été fait par l'intendant général, avait démontré qu'aucun intendant n'avait servi d'intermédiaire. — Hedin revint sur la question lors de la session annuelle, « remissdebatten », de janvier 1896 où il accusait le ministre de la Guerre d'avoir donné le change au Riksdag l'année précédente.

Les débats du Riksdag avaient affaibli la position du ministre de la Guerre dans cette assemblée. Il fut obligé de convenir, contrairement à ce qu'il avait prétendu, que ses paroles de mai 1895 ne s'accordaient pas avec ce que l'intendant général lui avait dit. Pour le gouvernement, il fut alors urgent de trouver un bouc émissaire.

En congédiant Adam Thorén, en novembre 1896, le gouvernement chercha à se disculper quant aux préparatifs de mobilisation contre la Norvège. L'achat des effets d'habillements militaires avait produit une sérieuse dégradation des relations entre le ministre de la Guerre Axel Rappe et l'intendant général Thorén, ce qui joua un rôle important pour la prise de position du gouvernement. Le roi Oscar II fait valoir aussi, dans ses Mémoires, qu'il ne pouvait pas s'offrir le luxe de perdre Rappe. La démission de celui-ci aurait nécessité un remaniement considérable du ministère.

Läsarliberalen Carl Wilhelm Lilliecrona

Av Gert Hornwall

Den 10 november 1794 föddes på Södertu i Lyby socken, Malmöhus län, Carl Wilhelm Lilliecrona som son till fänriken Carl Georg Lilliecrona och Johanna Carolina Dahlman i hans andra gifte. Han tillhörde en släkt, som inkommit till Sverige i början av 1600-talet och vars manliga medlemmar merendels varit officerare. På släktingars inrådan bestämde sig emellertid Carl Wilhelm Lilliecrona för att välja ämbetsmannabanan eller diplomatin och studerade fördenskull juridik i Lund, där han avlade juridisk examen 1807 och kansliexamen 1810. År 1811 inskrevs Lilliecrona som kanslist i krigsexpeditionen och utnämndes 1815 till kopist. Samma år antogs han emellertid till auditör vid södra skånska karabinjärregementet och blev därjämte handsekreterare hos dess chef fältmarskalken Johan Christopher Toll. Anställningen hade förmedlats genom familjerelationer – en svägerska till Carl Wilhelm Lilliecrona var född Toll.

Fram till Tolls död våren 1817 bodde Lilliecrona hos denne på Bäckaskog. Han fann sig där utomordentligt väl och var varmt fäst vid sin chef. Under Tolls efterträdare tjänstgjorde Lilliecrona fortfarande som auditör vid regementet och flyttade i september 1818 till överste D. H. Stierncrona på Lillö utanför Kristianstad. Hans tjänstgöring hos denne blev emellertid ej långvarig. I brev till sin vän i krigsexpeditionen C. F. Meinander på försommaren 1819 förklarade sig Lilliecrona ha varit "ganska illa sjuk i inre afseende" och måst vistas flera månader hos syskon. Ehuru nu återställd vantivdes han med sin tjänst och hade bestämt sig för att resa till Förenta staterna, där han

hoppades bli lärare vid en lancasterskola eller sluta sig till upprorsrörelsen i spanska Amerika.

Lilliecrona hade fattat sitt beslut mot släktingars och vänners avstyrkande. Han såg däri nu en religiös kallelse att följa Guds vilja. "Om det är Hans beslut att jag i handlingar skall gifwa form åt den kärlek för det Stora och Sköna Han nedlagt i mitt bröst, så följer jag villigt hans Hand genom eld och vatten."¹

I breven till Meinander under 1810-talet framträder bilden av en bildad och begåvad, religiös ung man med frisinnade intressen men med inre osäkerhet och en vag längtan att uträtta något stort och betydelsefullt. Huruvida Lilliecronas föräldrahem varit religiöst präglat eller från vilket håll han kan ha rönt religiös påverkan under uppväxtåren är inte känt. I varje fall kan det knappast ha varit av prästerna inom Hörby och Lyby pastorat, som beskrivits som grova och råbarkade. Möjligen har han under studietiden i Lund påverkats av den herrnhutiskt sinnade professor Anders Hylander, som hade ett betydande inflytande på studenterna.² Påfallande är emellertid nu omkastningen från ett depressivt tillstånd till ett desperat beslut att bryta upp från miljön i Sverige och söka en uppgift i helt nya

¹ En sammanfattande biografi om L. publiceras i SBL bd 22. – L:s bevarade brev t. Meinander (12 st.) härrör från tiden 1814–1828 och förvaras i KB. – Såvitt bekant finns inga brev till L. bevarade. Ett fåtal har tryckts i: Ur dagens krönika, 8, 1888.

² Lunds stifts herdaminne, 2:6 (1957), s. 50 ff. – Om Hylander se H. Pleijel, Herrnhutismen i Syd-sverige (1925), s. 229 ff.

förhållanden. För första gången framträder här hos Lilliecrona den manodepressiva läggning, som skulle visa sig konstitutiv och med olika intervaller medföra nya sjukdomsperioder.

Lilliecrona träffade nu förberedelser för sin resa och tog i mars 1820 avsked från auditörstjänsten. Någon tid har han vistats hos sina vänner bröderna Wilhelm och Axel Rappe i dessas föräldrahem på Strömserum nära Kalmar. Lilliecrona hade sannolikt lärt känna den pietistiskt religiöse Wilhelm Rappe under dennes kadettid på Karlberg, och mellan dem utvecklades en varm vänskap, som återspeglas i en genom årtionden fortsatt korrespondens.³ I maj 1821 lämnade Lilliecrona Sverige med fartyg från Göteborg till New York, där han till en början omhändertogs av den svenske generalkonsuln Henrik Gahn. I New York kom han i kontakt med herrnhutare och anställdes som lärare vid brödraförsamlingens skola i Bethlehem i Pennsylvania. Där stannade han ett år från sommaren 1822.

Lilliecrona trivdes synnerligen väl med förhållandena i Bethlehem. I långa brev till bröderna Rappe har han skildrat sina reaktioner. Den herrnhutiska miljön har han accepterat, och breven är till stor del fyllda av religiösa betraktelser. Men han är också en intresserad iakttagare av samhället och amerikanerna. Han prisar friheten och möjligheten för var och en att slå sig fram. Men amerikanerna lever endast "till hälften", de saknar fädernesland och gemensamma forntidsminnen. Den fria informationen finner han särskilt värdefull. I det offentliga livet finns inga hemligheter, och alla talar politik.⁴

I augusti 1823 lämnade Lilliecrona Amerika och återvände till Sverige. Till en början tänkte han sig nu att utnyttja sina kunskaper om amerikanska förhållanden för en diplomatisk karriär och uppvaktade fördenskull på våren 1824 utrikesstatsministern Gustaf af Wetterstedt för att vinna inträde i kabinettet för utrikes brevväxlingen. Framställningen ledde emellertid ej till re-

sultat, och Lilliecrona antog då ett anbud från pastor Efraim Stare vid brödraförsamlingen i Göteborg att anställas som lärare vid dess skola.⁵

Från midsommaren 1824 tjänstgjorde Lilliecrona i Göteborg. Han trivdes från början utmärkt i den herrnhutiska miljön och förklarade i brev till Wilhelm Rappe, att han icke under någon period av sitt liv känt sig så lycklig.⁶ Under hösten 1825 antog han kallelse till en lärartjänst vid brödraförsamlingen i Christiansfeld i Danmark och avreste dit i februari 1826. Till en början fann sig Lilliecrona väl till rätta i miljön.⁷ Skolan i Christiansfeld, som åtnjöt stort anseende, tillämpade ett modernt program, där intellektuell och religiös bildning kombinerades med fysisk fostran.⁸ Redan i Göteborg hade emellertid symptom till en depression visat sig, och en psykisk kris inträdde, som förvärrades till fullkomlig sinnesförvirring. Enligt läkares ordination lämnade Lilliecrona Christiansfeld redan i juni 1826. På hans enträgna bön återanställdes Stare honom vid sin skola, där han sedan tjänstgjorde till augusti 1827. Lilliecronas snöpligt korta sejour i Christiansfeld medförde en allvarlig störning i hans förhållande till herrnhutarna. Hans egen inställning blev alltmer kritisk, och då han 1827 lämnade Göteborg var det efter en brytning med Stare, som han beskyllde för egenkärlek och hyckleri. I fortsättningen synes han ej ha haft närmare kontakt med brödraförsamlingen.⁹

Under de närmaste åren vistades Lilliecrona hos släktingar. Han hyste planer på

³ I Rappe-Schmiterlöwska stiftelsen på Tagel förvaras en lång svit brev från L. till Wilhelm Rappe och hans hustru Mathilda samt brev från honom till W. R:s broder Axel och dotter Ingeborg. — Om Wilhelm Rappe se särskilt A. v. S[chmiterlöw], Wilhelm och Mathilda Rappe, född Schmiterlöw, på Tagel. En tidsbild från 1800-talets Småland (Värebygd, 1950, s. 1 ff.).

⁴ L. t. Axel Rappe 28/10 1822 o. t. Wilhelm Rappe 31/1 1823, Tagel.

⁵ L. t. A. Rappe 24/3 o. 17/5 1824, Tagel.

⁶ L. t. W. Rappe 14/12 1824 o. 20/11 1825, Tagel.

⁷ L. t. W. Rappe 14/3 1826, Tagel.

⁸ H. Pleijel, a. a., s. 149.

att återvända till Amerika, men i avvaktan på lämpligt tillfälle hade han gripit sig an med att författa en biografi över Johan Christopher Toll för att bereda dennes insatser en rättvis bedömning. Lilliecrona var starkt intresserad av sitt historiska författarskap, men för sitt uppehålle måste han ikläda sig en betydande skuldsättning. På våren 1831 ville vännen Wilhelm Rappe förmedla en anställning hos friherre A. S. Hermelin på Gripenberg, men Lilliecrona fruktade att denna skulle medföra för starkt personligt beroende, och planen fick förfalla. Under sommaren 1831 var hans ekonomiska ställning mycket bekymmersam. Räddningen kom på hösten samma år, då boktryckarna Lundberg och Lönnegren i Lund föreslog honom att bli redaktör för en ny tidning. Lilliecrona accepterade och redigerade från nyåret 1832 Skånska Correspondenten.¹⁰

Intet bevarat material ger upplysning om Lilliecronas umgänge under åren i Lund, ej heller hur han reagerade inför tidens stora händelser, som gjorde starkt intryck bland studenterna, grekiska befrielsekriget, julirevolutionen, Polens resning.¹¹ Med sina frisinnade sympatier har han emellertid fått kontakt med Carl Adolph Agardh, då ännu professor i botanik och praktisk ekonomi. Inom universitetet kunde denne efter Tegnér's flyttning till Växjö betraktas som ledare för den fronderande grupp, som tagit arv efter "Härbärgen".¹² Hans avancerade reformförslag inom stora uppfostringskommittén och allmänna reformvänlighet hade givit honom ett rykte för rabulism; själv ansåg han sig stå mellan partierna.¹³ Då Lilliecrona blev den förste redaktören för Skånska Correspondenten, lyckades han värva Agardh som medarbetare.¹⁴

I ett upprop till allmänheten förklarade sig Skånska Correspondenten vilja verka för att sprida insikt om nödvändigheten av sociala reformer. Medborgarnas "wälgång och lycka bero af möjligheten, att i lugn och utan våldsamma skakningar kunna tillwägbringa de förbättringar i våra institutio-

ner, som sätta oss i harmoni med de i politisk odling längre framskridna folken". Ledaren i tidningens första nummer den 7 januari bar titeln: "Om Medelclassens politiska betydelse." Medelklassen förklarades vara kärnan till den framväxande nya samhällsbildningen, den unga och friska kraft som driver fram jämlikhet i politiska rättigheter. Genom tre följande nummer infördes så en ledare med rubriken: "Hvilken är den 'rätta medelvägen' i Sverige?" Med hänvisning till Ludvig Filips juste milieu-princip angavs som statsstyrelsens uppgift att förlika stridiga anspråk och att "i mild jemiwig" samordna alla krafter. Tre reformer framstod i Sverige som de angelägnaste: tryckfrihetens återställande, en förbättrad representation och "läroverkens bringande i harmoni med tiden". Indragningmakten borde avskaffas, men en fri press vore ej detsamma som en tygellös press. Ståndsriksdagen, som erbjöd alltför stora möjligheter till maktmissbruk och uteslöt stora medborgargrupper, borde ersättas med en reformerad representation. Läroverken borde öppnas för strömmen av modern kultur utan att förkväva det klassiska arvet. En sådan medelväg förklarades stå i överens-

⁹ Huvudkällan till L:s kontakter med herrhustarna i Göteborg och Christiansfeldt är materialet i Archiv der Brüdergemeinde, Herrnhut, varur E. Newman gjort excerpter rörande L., förvarade i LUB. — Se även C. Anshelm, Peter Fjellstedt, I (1930), s. 74; rörande L:s förhållande till Stare L. t. P. Fjellstedt 28/9 1829, hos frih. C. Hermelin, Gripenberg.

¹⁰ L:s situation under dessa år belyses i en rad brev t. W. Rappe, 22/6 o. 20/11 1828, 20/3 o. 16/6 1829, 9/2, 1/7 o. 13/8 1830, 26/2, 4/7, 27/8 o. 21/11 1831, Tagel.

¹¹ Jfr P. G. Ahnfelt, Studentminnen, 2:a uppl., I (1882), s. 163.

¹² K. Gierow, Lunds universitets historia, 3 (1971), s. 23.

¹³ G. Jansson, Den första stora krisen i Carl Adolph Agardhs liv (Annales Academiæ R. Scientiarum Upsaliensis, 20/1976–77, s. 54 ff.).

¹⁴ För Agardhs räkning översatte L. också vid denna tid Magnus Björnstjerna, The Public Debt. (B. Wallerius, Carl Adolph Agardh (1975), s. 171.) Arbetet utkom 1833 på Hiertas förlag med titeln: Engelska statsskulden, dess inflytande och förvaltning, betraktade ur en olika synpunkt med Sir Henry Parnell, i hans arbete om finansreform.

stämmelse med "frihetskänslan, moderationen och redligheten i Nationens sinnes-art".

De här återgivna tidningsartiklarna är utan tvivel skrivna av Lilliecrona. Deras eleganta och sobra formuleringar överensstämmer också stilistiskt väl med hans språk sådant det kan studeras i bevarade brev.

Den 18 februari börjar genom flera nummer två ledande artiklar av annan karaktär, den ena med titeln: "Realisationen", den andra behandlande: "Lärowerkens reform". Båda är betecknade "Insändt", och enligt Lilliecronas uppgift är dessa artiklar skrivna av Agardh.¹⁵ Med sin ekonomiska sakkunskap var denne väl skickad att behandla realisationsfrågan, och i stora uppfostringskommittén hade han kämpat för en genomgripande läroverksreform.

Emellertid hade Skånska Correspondenten börjat uppmärksammas även utanför Lund. I en "Revy af provinsbladen" förklarade Aftonbladet, att Correspondentens utgivare givit prov på goda publicistiska egenskaper genom "en ren och ädel stil" med "logisk klarhet och skarpsinnighet". Särskilt berömdes artikeln om den rätta medelvägen.¹⁶

Lilliecronas verksamhet som redaktör för Skånska Correspondenten skulle ej bli långvarig. I juni uppsöktes han av Lars Johan Hierta, som erbjöd honom medarbetarskap i Aftonbladet. Efter ett par dagars diskussion antog Lilliecrona anbudet, och man korresponderade senare om anställningens detaljer. Från nyåret 1833 var Lilliecrona fast medarbetare i Aftonbladets redaktion.

Anställningen i Aftonbladet betydde en stabilisering i Lilliecronas liv, välbehövlig eftersom han nu var närmare 40 år. Till vännen Wilhelm Rappe hade han emellertid skrivit, att han accepterat endast under förutsättning att kunna influera på Aftonbladets tendens och leda det till en "högre moralisk existimation". Han ansåg sig också av Hierta ha fått försäkringar därom. Till en del bör kanske hans brevuttalande tolkas

som en apologi inför sin religiöse vän för att han givit sig i lag med det för denne osympatiska Aftonbladet, men det uttrycker också säkert Lilliecronas inställning och ambitioner.¹⁷

Lilliecronas förhoppningar att kunna influera på Aftonbladets tendens infriades ej som han tänkt sig. Han började med att skriva en artikel med titeln: "Riksdagen och styrelsen", vari han kritiserade ständsrepresentationen och uppfordrade regeringen till goda reformer.¹⁸ Men ehuru Hierta behandlade honom vänligt och förekommande, fann Lilliecrona hos denne mera sinne för "det ekonomiska och vinstgivande af företaget, än dess högre syftning". Lilliecronas alltför "alfwarsamma" åsikter passade ej rätt väl för tidningen, och hans arbetsförmåga räckte ej till för att tillsammans med Hierta sköta den praktiska verksamheten. Han träffade därför överenskommelse med Hierta att tillsvidare koncentrera sig på utrikesmaterialet och i övrigt ej ta del i tidningens redigering.¹⁹

M. J. Crusenstolpe har i en nekrolog över Lilliecrona upptagit en insinuation av den konservativa prästen och politikern C. O. Angeldorff av innebörd att Hierta skulle ha "införskrifvit" Lilliecrona i den falska tron att denne skrivit de tidningsartiklar Hierta observerat under det att dessa i själva verket författats av en annan, varmed underförstods Agardh. Hierta hade därför måst ge Lilliecrona i uppdrag att endast redigera utlandsmaterialet.²⁰ Uppgiften har senare utan reservation accepterats i litteraturen.²¹

Som ovan klarlagts bör Angeldorffs insinuation avvisas som grundlös. De artiklar i

¹⁵ L. t. W. Rappe 27/7 1832, Tagel.

¹⁶ Aftonbladet 21/2 1832.

¹⁷ L. t. W. Rappe 20/6 o. 27/7 1832, Tagel; Aftonbladet 7/12 1832.

¹⁸ Aftonbladet 15/12 1832; författarskapet nämnt i brev t. W. Rappe 18/12 1832, Tagel.

¹⁹ L. t. W. Rappe 29/5 1833, Tagel.

²⁰ [C. O. Angeldorff.] De sju vise i Aftonbladet (1835), s. 13 f.; nekrolog av M. J. Crusenstolpe i Svea (13, 1857, s. 165 ff.).

²¹ J. Göransson, Aftonbladet som politisk tidning 1830–1835 (1937), s. 8.

Skånska Correspondenten, som Hierta med uppskattning observerat, var med säkerhet författade av Lilliecrona. Man kan förutsätta, att detta också utretts vid de diskussioner i Lund, som föregick anställningen i Aftonbladet. En annan sak är att Hierta kan ha missräknat sig på Lilliecronas arbetskapacitet och att han programmatiskt sträfvade att ge tidningen ett lätt framställnings-sätt med undvikande av långa, omsorgsfullt utarbetade uppsatser.²² Utrikesbevakningen var också viktig nog, Hierta var angelägen om att den skulle skötas väl, och den ägnades stort utrymme i bladet.²³ Överenskommelsen att Lilliecrona skulle svara för denna avdelning torde i själva verket få anses som ett klokt arrangemang av Hierta med hänsyn till Lilliecronas språkkunskaper och allmänna bildning. Någon allvarligare schism mellan dem har det knappast varit tal om. Hierta synes genomgående ha behandlat Lilliecrona mycket vänskapligt, och dennes brevuttalanden om Hierta är alltid uppskattande och berömande.

Religionsfrågan bör inte heller ha varit någon allvarligare orsak till oenighet, även om Hierta har kunnat karakteriseras som "fritänkare".²⁴ Lilliecronas artiklar i Skånska Correspondenten hade ej varit religiöst präglade, och i själva verket har hos honom vid denna tid de allmänpolitiska intressena trängt undan de religiösa. I brev till sin pietistiskt religiöse vän Wilhelm Rappe klagade Lilliecrona över inre splittring och över att hans böneliv blivit fattigare.²⁵ Även om grundtonen hos Lilliecrona förblev en uppriktig fromhet, fann han sig alltmer tillrätta i Aftonbladet och med arbetet inom redaktionen.

Åren inom Aftonbladsredaktionen kom att bli Lilliecronas lyckligaste och mest harmoniska period. Han torde också under denna tid ha varit i god psykisk balans, breven antyder endast ett par mindre depressionstillstånd 1834 och 1842.²⁶ Hierta synes under årens lopp ha fått stort förtroende för Lilliecrona, som vid Hiertas ut-

landsvistelser, stundom under månader, i realiteten torde ha fungerat som dennes ställföreträdare och tidningens utgivare. Lilliecronas allt starkare engagemang i de allmänpolitiska frågorna avspeglar sig i hans korrespondens, brevväxlingen med Wilhelm Rappe avstannar, och i stället kommer den långa brevsvitnen till överste J. C. von Schoting med ingående diskussion av stora frågor och rikt flödande uppgifter om dagens politiska on dit. Under den stora oppositionsriksdagen 1840–41 förde Lilliecrona dagbok, som ger ett påtagligt intryck av hur intensivt han deltog i de politiska diskussionerna på Aftonbladsbyrån, vid denna tid fungerande som ett slags oppositionens samlande kansli.²⁷ Med sin skolning som historisk författare var Lilliecrona noga med att ange belägg för sina andrahandsuppgifter, och dagboken är alltfört en värdefull och mycket anlita källskrift.

Lilliecrona växte också alltmer in i Aftonbladets politiska idévärld. I brev till Wilhelm Rappe förklarade han sig vilja verka för de flesta av dess idéer: strävan efter en bättre representation, hushållning med statens medel, förtjänstens rätt framför bördens vid befordringar, grundlagarnas efterlevnad också på "samhällets höjder".²⁸ Sveriges statsform borde tillsvidare vara den konstitutionella monarkin, men den måste vara redlig, ej vila på bajonettväldet. Efter Karl Johans död delade han oppositionens förväntningar på den nye monarken. Landet behövde en stor, koncentrerad kraft. "En hederlig, rättskaffens kung är en

²² L. Kihlberg, Lars Hierta i helfigur (1968), s. 50.

²³ J. Göransson, a. a., s. 30 ff.; L. Kihlberg, a. a., s. 52 ff.

²⁴ L. Kihlberg, a. a., s. 23.

²⁵ L. t. W. Rappe 29/5 1833, Tagel.

²⁶ L. t. W. Rappe 24/3 1834, Tagel; L. t. J. C. v. Schoting 13/5 1843, LUB. – En lång serie brev till överste von Schoting, omspännande tiden 1831–1847, förvaras i LUB.

²⁷ Dagboken utgiven i tryck 1916 med titeln: Bakom riksdagens kulisser.

²⁸ L. t. W. Rappe 11/10 1841, Tagel.

större kraft i detta land, än någon annan form kan gifwa." De första årens förtjusning gav dock senare vika för stark skepsis mot Oskar, som Lilliecrona anklagade för vacklande och halvhet, och under dennes senare konservativa period delade han oppositionens bittra besvikelse. För revolutionens excesser hyste han avsky och talade våren 1848 med förakt om "den råa massan".²⁹ Representationsfrågan intog en framskjuten plats bland Lilliecronas reformidéer. Enda gången han uttog polett på riddarhuset var det för att 1844 i omröstningen stödja det då vilande representationsförslaget.³⁰ För en folkvald representation ansåg han principen om samfälliga val vara den riktiga, och han förkastade tanken på klassval.³¹

Ett samhällsproblem, som låg Lilliecrona varmt om hjärtat, var nykterhetsfrågan. Han hade nära förbindelse med den sydsvenska nykterhetsrörelsen kring Peter Wieselgren och med nykterhetsvänligt betonade religiösa grupper i Småland, bland dem hans vän Wilhelm Rappe på Tagel. Tack vare Lilliecronas insatser intog Aftonbladet en mera positiv inställning till nykterhetsrörelsen.³²

Lilliecronas politiska idéer överensstämde väl med det allmänna liberala programmet och dess hävdande av politiska, sociala och ekonomiska frihetsprinciper. Den upplysningsideologi, som låg till grund för liberalismens frihetsidéer, fann emellertid Lilliecrona otillräcklig. I den fråga konservativt håll förhånade "tidsandan" tyckte han sig se Guds andes väg över jorden, förbrödrande folken och lösande bundna krafter. Mänskliga rättigheter och lagbunden frihet hade sin källa i kristendomen och i den frihet Kristus förvärvat oss. Ingen kunde vara mera liberal än Kristus. Han har gjort människan rättsligen fri, och då "utpreglas det med naturnödvändighet i statsformerne".³³ Men denna Lilliecronas kristna grundsyn var ej nu förankrad i någon speciell form av kristendom. Under Straussdebattens tid ansåg han dennes idé-

er vara "förelöpare till den reformation inom religionen, som utan allt tvifvel förestår". Den politiska pånyttfödelsen måste ha sitt fäste i "en mera förändligad religion".³⁴ Och metodisten George Scotts verksamhet i Stockholm föranledde Lilliecrona till en programmatisk toleransdeklaration. Var och en borde få följa sin smak och tillfredsställa sina egna andliga behov. "Sålledes Methodist, Katholik, Herrnhutare etc. gerna för mig, så mycket som behagas!"³⁵

Lilliecrona bidrog sällan med någon artikel i Aftonbladets spalter.³⁶ Hans inflytande torde dock, särskilt under hans senare år i tidningen, ha varit betydande, och Hierta hade gott förtroende för honom. I liberala religiösa kretsar var man övertygad om att han utövade en mycket gynnsam inverkan på Hierta. "Du kan vara öfvertygad om att Aftonbladet hade gjort mycket mera ondt än det har gjort och varit sämre och ochristligare än det är om icke Lilliecrona hade varit", skrev Peter Fjellstedt till Mathilda Rappe.³⁷

²⁹ L. t. J. C. v. Schoting 12/1 o. 28/4 1839, 10/2 1845, LUB; L. t. Lars Hierta 24/4 o. 8/5 1848, Hiertas Minne. — Den långa brevserien till Lars Hierta börjar med enstaka brev 1835 och 1844 men berör i huvudsak tiden sedan L. lämnat Aftonbladet 1848—1856. De förvaras i Stiftelsen Lars Hiertas Minne, Stockholm.

³⁰ Om representationsförslaget och dess behandling se B. Borell, De svenska liberalerna och representationsfrågan på 1840-talet (1948), s. 81 ff., 116 ff.

³¹ L. t. J. C. v. Schoting 7/12 1846, LUB.

³² T. Larsson, Reformen i brännvinslagstiftningen 1853—1854 (1945), s. 370 f.

³³ L. t. P. Wieselgren 15/2 1836, 1/7 1850, 12/11 1851, GUB. — Brevet till Peter Wieselgren härrör i huvudsak från tiden efter 1846 och förvaras i GUB.

³⁴ L. t. J. C. v. Schoting 28/9 1841, LUB.

³⁵ L. t. J. C. v. Schoting 24/3 1842, LUB.

³⁶ Enstaka artiklar kan identifieras genom brev till von Schoting, så artiklar om Norge juli 1836, om kabinettskassefrågan mars 1840, om styrelsegrundsatser hösten 1845, om kungen och representationsfrågan januari 1846. L. t. J. C. v. Schoting 7/2 1837, 13/3 1840, 19/1 o. 7/2 1846, LUB.

³⁷ P. Fjellstedt t. Mathilda Rappe 25/3 1850, Tagel.

Lilliecronas harmoniska tillstånd under tiden i Aftonbladet ledde också till att han då knöt kontakter av personlig betydelse för honom under de kommande åren. En inflytelserik vän hade han i Johan Henrik Thomander, som han närmare lärt känna under riksdagen 1840–41. Även Thomander har säkert utövat ett modifierande inflytande på Hierta, som fäste stark vikt vid hans åsikter. Mot Peter Wieselgren hade Lilliecrona tidigare varit avogt inställd på grund av dennes konservativa journalistik i Skånska Korrespondenten, men det gemensamma nykterhetsintresset förde dem samman och ledde till goda relationer. Någon gång mot slutet av 1830-talet har Lilliecrona lärt känna den unge nykterhetsintresserade skolmannen Gustaf Andersson, med vilken han under senare år stod i livlig korrespondens.

På hösten 1847 drabbades Lilliecrona av en svår ögonsjukdom. För honom var denna särskilt illa varslande, eftersom såväl hans far som två systrar varit blinda.³⁸ Lilliecrona föll i en djup depression och umgicks med självmordstankar. Han sökte nu kontakt med sin gamle vän Wilhelm Rappe och bönföll denne att bereda honom en fristad i sitt hem på Tagel.³⁹ Under våren 1848 vistades Lilliecrona också flera månader på Tagel, tillfrisknade från sin depression och återvände i juni till Stockholm. Hans ögonsvagheter hade likaså förbättrats, och till en början sökte han återupptaga arbetet på tidningen med reducerad tid.⁴⁰ Det stod dock snart klart, att detta icke kunde fortfa- ra, och före sommaren 1849 har Lilliecrona definitivt slutat arbeta inom Aftonbladets redaktion. Hierta tillförsäkrade Lilliecrona en årlig pension, men denne hoppades att genom författarskap och översättningsarbete kunna lämna bidrag till Hiertas förläggarverksamhet.⁴¹

Lilliecrona upptog nu en plan, som han haft redan före sin ögonsjukdom. På hösten 1847 hade han skrivit till Wieselgren, att han för Biografiskt Lexicon omarbetat den biografi över Toll, som han skrivit i slutet av

1820-talet.⁴² Emellertid ville han nu utvidga biografien för separat publicering.⁴³ Sedan Lilliecrona tillfrisknat från sin sjukdom, återupptog han arbetet på den utvidgade biografien och erhöll – delvis genom Gustaf Anderssons förmedling – kompletterande material ur Tollska släktarkivet.⁴⁴ Under några sommarveckor 1849 vistades han i Uppsala för att samla ytterligare material. Lilliecrona trivdes utmärkt i Uppsala, kände sig frisk och stark och fann stor tillfredsställelse i sitt författarskap.⁴⁵ Åren 1849 och 1850 utkom så biografien i två delar på Hiertas förlag. Som historisk framställning är arbetet numera föråldrat, men det bevarar alltfört värde genom de många brev och aktstycken, som där är publicerade.⁴⁶

I november 1849 flyttade Lilliecrona till Wilhelm Rappe på Tagel, där han erbjudits en fristad för framtiden. Från början fann han sig väl till rätta i den pietistiskt präglade läsarmiljön och gav i brev varma uttryck för tillgivenhet mot den familj, som upptagit honom i sin krets.⁴⁷ Arbetet med biografien över Toll hade emellertid givit honom impuls till fortsatt historiskt författarskap. Vid sina studier av Gustavianska papperen i Uppsala hade han fattat intresse för statssekreteraren Elis Schröderheims uppsatser över ämnen hörande till Gustaf III:s histo-

³⁸ L. t. C. W. Bergman 22/3 1855, LUB. – Brevet till C. W. Bergman (11 st.) är samtliga från tiden 1853–1856 och förvaras i LUB.

³⁹ L. t. W. Rappe 25/12 1847, Tagel.

⁴⁰ L. t. W. Rappe 14/6 1848, Tagel.

⁴¹ L. t. Mathilda Rappe 12/3 1849, Tagel; L. t. Hierta 8/7 1849, Hiertas Minne; L. t. W. Rappe 1/8 1849, Tagel.

⁴² Artikeln Johan Christopher Toll i Biographiskt Lexicon, 17 (1849), s. 151–255.

⁴³ L. t. P. Wieselgren 10/11 1847, GUB.

⁴⁴ L. t. G. Andersson 11/5, 4/6 o. 8/6 1849; breven tryckta i Rektor Gustaf Anderssons brev- växling 1832–1863, 1 (1940), s. 119 ff.

⁴⁵ L. t. Hierta 8/7, 18/7, 19/7 o. 26/7 1849, Hiertas Minne.

⁴⁶ K. Mellander, Johan Christopher Toll (1933), s. VII. – Arbetet bär titeln: Fältmarskalken Grefve Johan Christopher Toll. Biografisk teckning.

⁴⁷ L. t. G. Andersson 9/11 1849, tryckt i a. a., s. 131 ff.; L. t. P. Wieselgren 14/11 1849, GUB.

ria och bestämt sig för att publicera dessa. Han arbetade därmed på Tagel under vintern, skrev en inledning och en mindre biografi över Schröderheim. På sommaren 1850 begav han sig åter till Uppsala för kompletterande forskningar. Arbetet utkom år 1851 på N. M. Lindhs förlag i Örebro.⁴⁸

Lilliecrona fann 1850 Uppsala förändrat i jämförelse med året dessförinnan. Artiklar i tidningen Upsala hade åstadkommit en hätsk stämning mot rådman L. V. Henschen, som upplåtit sitt hem för religiösa konventiklar. Resultatet blev ett svårartat pöbelupplopp. Lilliecrona reagerade skarpt mot uppträderna och ingrep till Henschens försvar genom artiklar i Upsala Correspondenten och i Aftonbladet. Han utvecklade i Correspondenten åter tankegången om Kristi frälsargärning som grundläggande för den politiska friheten. I Aftonbladet försvarade han Henschens uppfattning att läsarsammankomsterna i dennes hem ej varit stridande mot konventikelplakatet.⁴⁹ Han sökte nu förmå Wieselgren och andra att sätta i gång en allmän agitation för plakatets upphävande.⁵⁰ Då Lilliecrona lämnat Uppsala, förklarade han sig denna gång trött på staden och "medelklassens och pöbelns råhet och vildhet".⁵¹

Under vistelsen i Uppsala och tiden närmast därefter hade Lilliecrona också sökt verka i en annan fråga. Hierta hade tidigare umgåtts med planer på att sälja Aftonbladet, men han ville ha garanti att tidningen inte skulle komma i konservativa händer.⁵² Hans tidigare markerat antipietistiska hållning hade under 1840-talet börjat svänga, och Lilliecrona åtog sig att söka förmedla en försäljning till kristligt inställda kretsar. Något resultat uppnåddes ej omedelbart, men i juli 1851 inköptes Aftonbladet av ett konsortium med de liberala Uppsalamagisterrarna C. F. Bergstedt och J. G. Wahlström i spetsen. Lilliecrona hälsade regimförändringen med glädje. Under Wahlströms ledning bidrog Aftonbladet senare i hög grad att omstämna opinionen till förmån för en tolerantere hållning mot läseriet.⁵³

Våren 1848 hade ett mycket gott förhållande rått mellan Lilliecrona och familjen Rappe på Tagel. Även under vintern och våren 1849–50 synes förhållandet i det hela ha varit gott och harmoniskt, och i brev från Uppsala sommaren 1850 längtar han åter till Tagel.⁵⁴ Inför återresan inträdde dock en förändring. Lilliecrona hade som ett slags ordergivning uppfattat Mathilda Rappes önskan att han skulle utträtta vissa praktiska uppdrag. I stort missmod sade han sig vara "oändeligen känslig för allt, som smakar af twång" och hade "stora anspråk på grannlagenhet" av sina vänner.⁵⁵ Under vintern försämrades förhållandet alltmer, och i augusti 1851 lämnade Lilliecrona deprimerad Tagel för alltid. I brev till Hierta beskrev han sin tidigare värdinna som "en hersklysten, slug och intrigante quinna, med ett vackert sken af ädelhet".⁵⁶ Året därpå skrev Mathilda Rappe ett tydligt försonligt brev till Lilliecrona, men denne lät ej blicka sig: "Aldrig har någon dödlig så djupt, så förfärligt sårat mina känslor, som Friherrinnan."⁵⁷

Mathilda Rappe har skildrats som en klok och praktisk husmor med konstnärlig begåvning och livligt temperament. I hemmet på Tagel var hon den ledande mera än den meditative och allvarsamme maken.⁵⁸ Det

⁴⁸ L. t. Hierta 19/4 1850, Hiertas Minne; L. t. P. Wieselgren 1/7 1850, GUB. — Arbetet bär titeln: Statsskreteraren Elis Schröderheims anteckningar till Konung Gustaf III:s historia; jemte brefvexling emellan konungen och honom.

⁴⁹ H. Gladh, Lars Vilhelm Henschen och religionsfrihetsfrågan till 1853 (1953), s. 241 f., 246 f.
⁵⁰ E. Newman, Svensk högkyrklighet, lågkyrklighet och frikyrkighet (1932), s. 200.

⁵¹ L. t. Mathilda Rappe 2/9 1850, Tagel.

⁵² H. Wieselgren, Lars Johan Hierta (1880), s. 289 ff.; L. Kihlberg, a. a., s. 122; S. Eriksson, Svensk diplomati och tidningspress under Krimkriget (1939), s. 255 f.; E. Newman, Gemenskaps- och frihetssträvanden i svenskt fromhetsliv 1809–1855 (1939), s. 115.

⁵³ E. Newman, Svensk högkyrklighet . . . , s. 202 ff.

⁵⁴ L. t. Mathilda Rappe 6/7 o. 17/8 1850, Tagel.

⁵⁵ L. t. Mathilda Rappe 10/9 1850, Tagel.

⁵⁶ L. t. Hierta 7/11 1851, Hiertas Minne.

⁵⁷ L. t. Mathilda Rappe 4/9 1852, Tagel.

⁵⁸ A. v. S[chmilterlöw], a. a., s. 49 f.

måste ha medfört betydande påfrestningar att i sitt hem hysa en hyperkänslig person, som under hela sitt liv förblev en egocentrisk ungarl. Frånsett en flyktig ungdomsförälskelse visar bevarat material intet spår av att Lilliecrona haft böjelse för någon kvinna. Ett par år tidigare hade han också av en helt bagatellartad anledning brutit med Thomander, i vars hem han rönt mycken gästfrihet och vänskap.⁵⁹ Brytningen med familjen Rappe måste ha varit svår för hans vän sedan ungdomsåren, och den långa korrespondensen med Wilhelm och Mathilda Rappe upphörde nu helt. Till de personliga motsättningarna kom att Lilliecronas politiska intressen drog honom bort från det pietistiska konventikellivet på Tagel. I sitt sista brev till Wilhelm Rappe, vanpryvt av anklagelser mot Mathilda, försvarade han sig mot förebräelsen att leva "i och med världen" och ansåg många i sin omgivning vara goda kristna, ehuru de ej hade "den form för sitt inre lif", som Rappe gillat.⁶⁰

Lilliecrona bosatte sig nu i Vadstena, där han behandlades av stads- och hospitalsläkaren L. M. Hjertstedt. Hans fysiska och psykiska tillstånd förbättrades, och han fann trevnad i umgänget med vänliga familjer. Redan under vistelsen på Tagel hade han för Hiertas räkning börjat översätta Held & Corvins världshistoria, och i en rad brev höll han nu denne underrättad om arbetets fortgång.⁶¹ Vistelsen i Vadstena synes under närmare ett par års tid ha inneburit en ganska harmonisk tid för Lilliecrona. Atterbom, som träffade honom vid midsommaren 1852, fann honom mycket bildad och personligen angenäm.⁶² Snart tillstötte emellertid nya bekymmer. Lilliecrona blev genom en förkylning svårt reumatisk och var under hela våren och sommaren 1853 sängliggande. Först på hösten kunde han börja vistas uppe. Den fysiska svagheten och isolationen framkallade en djup psykisk depression med tankar på självmord. På egen begäran intogs han på Vadstena hospital, där han vårdades till augusti 1854.⁶³

Hjertstedt tillrådde nu ombyte av vistelseort, och Lilliecrona flyttade till en syster i Döderhultsvik, det senare Oskarshamn.⁶⁴

Flyttningen medförde påtaglig förbättring av Lilliecronas psykiska hälsa, han befann sig väl hos sina släktingar och fick en ny umgängeskrets.⁶⁵ Under närmare två år hade han god intellektuell arbetsförmåga, stod i livlig korrespondens med Hierta – ibland ett par brev i månaden – och tog upp brevväxling med historikern C. W. Bergman, som han lärt känna i Uppsala 1850. Med levande intresse följde han världshändelserna under dessa Krimkrigets år. I december 1854 gav han uttryck för starka sympatier för västmakterna, särskilt England, vars företagsamma medelklass skulle återvinna krigets ekonomiska förluster genom "en ny sakernas ordning i Europa".⁶⁶ På våren 1855 ansåg han Napoleon vara "karl för sin hatt". Moskoviten hade ännu "ej fått stryk nog; och hvad i den vägen brister, är det väl Napoleons bestämmelse att suppléera".⁶⁷ Senare samma år likställde han Nicolaus år 1853 med Napoleon 1812. Båda åsyftade världsherravälde och måste hejdas.⁶⁸ Lilliecronas sympatier låg som andra liberalers tydligt på västsidan, om han också ej direkt förespråkade krigiska äventyr för Sveriges del.

I juli 1855 utkom 6: e delen av Schinkel–Bergmans *Minnen* med avslöjande av familjefördraget mellan Karl Johan och Alexander i Åbo 1812. Boken väckte stark sensation.⁶⁹ Lilliecrona delade oppositionens in-

⁵⁹ L. t. J. H. Thomander 4/8 1848, LUB.

⁶⁰ L. t. W. Rappe 30/3 1852, Tagel.

⁶¹ L. t. Hierta 29/10, 7/11 o. 21/11 1851, 2/1, 7/2, 15/6, 7/9 o. 25/9 1852, Hiertas Minne.

⁶² P. D. A. Atterbom t. P. Wieselgren 18/10 1852, utdrag tryckt i: *Ur dagens krönika*, 8 (1888), s. 4 f.

⁶³ L. t. Hierta 28/6 o. 16/8 1853, Hiertas Minne; Vadstena hospitals provkursjournal, VLA.

⁶⁴ L. t. Hierta 26/8 o. 12/9 1854, Hiertas Minne.

⁶⁵ L. t. Hierta 25/9 o. 27/11 1854, 19/4 o. 30/4 1855, Hiertas Minne.

⁶⁶ L. t. Hierta 11/12 1854, Hiertas Minne.

⁶⁷ L. t. Hierta 10/5 1855, Hiertas Minne.

⁶⁸ L. t. Hierta 6/9 1855, Hiertas Minne.

⁶⁹ S. Eriksson, a. a., s. 312 ff.

dignation över fördraget, som enligt hans mening visade, att Karl Johan suttit "på Svenska thronen såsom en rysk satrap".⁷⁰ I motsats mot den gängse liberala uppfattningen ansåg han emellertid Karl Johans politik beträffande Norge ha varit den riktiga och utvecklade i polemik mot Hierta sina argument i flera brev. Karl Johan hade 1812 insett, att Napoleons fall var förestående, och en svensk här skulle aldrig ha kunnat komma över till Finland utan att hindras därifrån av den engelska flottan.⁷¹ Då Oskar I i en anonym tidningsartikel bemött oppositionens anklagelser, varnade Lilliecrona Hierta för att gå i polemik med denne.⁷² För Karl Johan som fältherre och diplomat hyste Lilliecrona stor beundran, och då 7:e delen av Minnena utkommit, gav han i brev till Bergman uttryck för sin glädje att "få se Carl Johan på de sidor, der han onekligen var briljant".⁷³ Hans ungdoms beundran för Karl Johan var på denna punkt orubbad.

Med intresse hade Lilliecrona följt Af-tonbladets politik efter sin avgång och särskilt sedan tidningen övertagits av "magist-rarna". Under Vadstenatiden hade han funnit tidningen alltför obestämd och sökt för-må Hierta att utöva ett radikaliserande in-flytande.⁷⁴ Under hösten 1855 ansåg han det vara oklokt av Bergstedt att associera sig med Argus-Johansson, och efter den be-kanta palatsrevolutionen inom tidningen hälsade han Bergstedts avgång med glädje.⁷⁵

Året 1855 blev för Lilliecrona en tid av hälsa och livlig verksamhet. På våren kunde han berätta, att han påbörjat en omarbet-ning av sin biografi över Toll, sedan han erhållit åtskilligt nytt material.⁷⁶ Efter underhandlingar med Hierta lovade denne att köpa biografen som ny förlagsartikel, och i mars 1856 kunde Lilliecrona underrätta Bergman, att manuskriptet var färdigt för renskrivning.⁷⁷ Under hösten 1855 över-vägde Lilliecrona med påtaglig optimism flera nya projekt. Flyttningen av ett trycke-ri till Döderhultsvik ingav honom idén att bli redaktör för en ny tidning.⁷⁸ Han anför-trodde Hierta tanken att skriva dennes bio-

grafi för att ge honom en rättvis värdesät-ning inför eftervärlden.⁷⁹ Lilliecrona tog också upp en äldre plan, som under några år fått vila. Under vistelsen i Uppsala 1850 hade han ämnat begära statsunderstöd för utgivning av vissa delar av Gustavianska papperen. Dåvarande ecklesiastikministern Paul Genberg hade lovat understödja före-taget.⁸⁰ Lilliecrona föreslog nu Bergman, att de skulle samarbeta för att fullfölja planen, och denne synes ha visat intresse för pro-jektet.⁸¹

Ännu under våren 1856 bevarade Lillie-crona hälsa och livsmod. I mitten av maj visade sig emellertid tydliga tecken till psy-kisk depression, och i slutet av juli skrev han ett förtvivilat brev till Hierta. Hans syn hade åter försämrats, och han var djupt olycklig. "Ack, om Gud förbarmade sig och toge mig snart härifrån! Det är min dagliga och stundliga bön."⁸² Depressionen fördju-pades alltmer, och den 3 oktober tog Lillie-crona själv sitt liv.⁸³

Carl Wilhelm Lilliecrona kan karakterise-ras som en "läsarliberal", vars levnadsö-nden och insatser speglar brytningarna inom det politiska och religiösa livet under förra hälften av 1800-talet. Den anti pietetistiske Hierta hade från början velat lämna läsarna fria händer och förordat den fullkomliga fri-heten. Men strävandena att organisera en

⁷⁰ L. t. Hierta 20/8 1855, Hiertas Minne; L. t. C. W. Bergman 23/8 1855, LUB.

⁷¹ L. t. Hierta 27/9, 18/10, 6/12 o. 20/12 1855, 27/3 1856, Hiertas Minne.

⁷² S. Eriksson, a. a., s. 324, 328.

⁷³ L. t. C. W. Bergman 3/12 1855, LUB.

⁷⁴ L. t. Hierta 7/2 1852, Hiertas Minne.

⁷⁵ S. Eriksson, a. a., s. 343, 351.

⁷⁶ L. t. C. W. Bergman 3/4 1856, LUB; L. t. Hierta 10/5 1855, Hiertas Minne.

⁷⁷ L. t. Hierta 20/8 o. 6/9 1855, Hiertas Minne; L. t. C. W. Bergman 3/4 1856, LUB.

⁷⁸ L. t. Hierta 6/8 1855, Hiertas Minne; L. t. P. Wieselgren 8/8 1855, GUB.

⁷⁹ L. t. Hierta 18/10 1855, Hiertas Minne.

⁸⁰ L. t. Mathilda Rappe 3/8 1850, Tagel.

⁸¹ L. t. C. W. Bergman 23/8 o. 12/11 1855, LUB.

⁸² L. t. Hierta 31/7 1856, Hiertas Minne.

⁸³ Dödsorsaken antecknad av Wieselgren på L:s sista brev till denne 19/12 1855, GUB.

”inre mission”, sanktionerad av staten, ledde honom senare av politiska skäl till krav på kontroll av ”svärmeriet”.⁸⁴ Lilliecrona ansåg sig emellertid representera ”en liberalism, som fått dopet i Jordan”.⁸⁵ Hiertas på upplysningsrationalism grundade liberalism var för honom otillräcklig. Då Aftonbladet kommit i Bergstedts och Wahlströms händer, skrev han till Wieselgren: ”Det är af omätlig wigt, att det verksamaste vehiklet för impulser på allmänheten i våra dagar styres af män, som hafwa insigt af det religiösa elementets nödvändighet i bildningen. För Hjerta är detta ämne mycket oklart – han anser moraliteten, framkallad på rationell väg ensam, göra tillfyllest, och deri bedrager han sig naturligtvis.”⁸⁶ Lilliecrona hade inträtt i Aftonbladets redaktion med avsikt att kunna påverka dess inriktning, och även om han till en början tyckte sig ej vinna framgång, har han genom sitt goda förhållande till Hjerta utan tvivel utövat ett betydande modererande inflytande.⁸⁷ Det har kunnat sägas, att Lilliecronas religiösa intressen tidvis varit ”mer eller mindre förflyktigade”.⁸⁸ Omdömet kan anses träffande så till vida, att hans personlighet var splittrad mellan konkurre-

rande intressen. Mot hans dragning till pietistisk fromhet, sådan han upplevde den i miljöer av läsartyp, bröt sig hans spontana intresse för den politiska liberalismens praktiska handlingsprogram. Detta intresse hade ej setts med blida ögon av hans vänner på Tagel.⁸⁹

Splittringen i intresseinriktning har hos Lilliecrona sin motsvarighet i växlingen i hans psykiska balans, bottnande i hans manodepressiva läggning. Under hans friska och harmoniska perioder övervägde de allmänna och politiska intressena. Dragningen till inåtvänd fromhet blev däremot mera påtaglig under psykiska nedgångsperioder. Redan under ungdomsåren framträdde denna växling mellan depressioner och perioder av hälsa och aktivitet. Mildrad under tiden inom Aftonbladet bröt den psykiska sjukdomen åter ut med full styrka under Lilliecronas senare år och ledde omsider till hans tragiska slut.

⁸⁴ E. Newman, *Gemenskaps- och frihetssträvanden . . .*, s. 112 f.

⁸⁵ Dens., *Svensk högkyrklighet . . .*, s. 201.

⁸⁶ L. t. P. Wieselgren 12/11 1851, GUB.

⁸⁷ Jfr ovan s. 55.

⁸⁸ E. Newman, *Svensk högkyrklighet . . .*, s. 202.

⁸⁹ L. t. Mathilda Rappe 24/7 1850, Tagel.

Jean Georg Lillienberg – en frihetstida karriärst

Av Göran Nilzén

Redan i juni 1740 – dvs. ett år efter Kungliga Vetenskapsakademiens tillkomst – hade Anders Johan von Höpken, en av akademiens stiftare, föreslagit att samtliga ledamöter skulle uppmanas, att till akademien lämna in sina levernesbeskrivningar. På detta vis skulle underlag för kommande åminnelsetal finnas lätt tillgängliga. Berättelserna skulle förseglade deponeras i arkivet, och många lämnades också in. Med tiden glömde tydligen allt flera ledamöter bort sina skyldigheter i detta hänseende, och den 7 februari 1776 klagade Jean Georg Lillienberg, som då var preses, över att endast 12 av akademiens dåvarande ledamöter ingivit sina biografier.¹ Inte långt här efter lämnade han in sin egen levnadsteckning som dagteknats den 29 februari 1776 och som förvaras i egenhändig utskrift i akademiens arkiv. Den spänner således över större delen av Lillienbergs verk samma liv. Han var vid tidpunkten i fråga president i bergskollegium, från vilken syssla han begärde och fick avsked 1782. Självbiografen är intressant ur flera aspekter.

Den skildrar en lyckosam ämbetsmannakarriär under en lång och i många stycken dramatisk tid. Särskilt är skildringen av Lillienbergs strapatsfyllda resor till och från Turkiet som ung kommissionssekreterare under alliansförhandlingarna mellan Sverige och Porten under det slutande 1730-talet och 1740-talets början spännande. Hans intryck av länderna kring Medelhavet är intressanta och gör hans skildring väl värd att återge. Men det kan också finnas skäl i att något stanna vid vad han inte återger.

Dessförinnan är emellertid några data om Lillienberg på sin plats.²

Lillienberg gjorde en vacker karriär. Född 1713 blev han 1731 e. o. kanslist i krigsexpeditionen, 1739 kommissionssekreterare, 1743 kammarherre hos Fredrik I, 1746 lagman på Gotland, 1749 landshövding i Åbo och Björneborgs län, 1757 landshövding i Uppsala län och 1762 president i bergskollegium. Han deltog i riksdagarna 1746–47, 1751–52, 1760–62, 1769–70 och 1771–72, och valdes vid flera tillfällen in i det inflytelserika sekreta utskottet. Han blev friherre 1766 och greve 1778. År 1750 gifte sig Lillienberg i Stockholm med Maria Juliana Jennings, dotter till kommerserådet Frans Jennings och Maria Christina Bechoire. Frans Jennings var en förmögen köpman och bruksägare. Lillienberg dog 1798 på sin gård Herrestad i Sörmland.

¹ S Lindroth, K. sv. Vetenskapsakademiens historia 1739–1818, I (1968), s. 77. A. J. von Höpken var intresserad av biografiska skildringar, och han önskade att parentationerna skulle vara något annat och mera än enbart lovtal. Han inledde själv raden av åminnelsetal med en saklig redogörelse över stadsmajoren Anders Rosensten. Bengt Hildebrand har understrukit att det historiska värdet i dessa levnadsskildringar ligger i att talarna haft tillgång till ett primärmaterial, dvs. ledamöternas egna inlämnade biografiska anteckningar. För äldre tid finns det tyvärr stora luckor i beståndet. Trots att kvaliteten naturligtvis växlar när det gäller denna svit av anteckningar har Hildebrand funnit att den är "överraskande rik på verkligt och mycket givande biografiskt stoff", och det kan med Lindroths ord sägas att den "utförliga, allvarligt syftande levnadsteckningen fick sitt genombrott i Sverige med Akademiens parentationer" (B. Hildebrand, Biografisk historiografi och Svenskt Biografiskt Lexikon, PHT 1939–40, s. 150 ff. och Lindroth a. a., s. 77 f.).

Av självbiografien att döma – den ger stundom, vilket läsaren snart kommer att märka, ett något skrytsamt intryck – var det Lillienbergs uppoftande och nitiska arbete, givetvis utan tanke på egna fördelar, i rikets tjänst som ledde till att tjänster och nådevedermålen mer eller mindre automatiskt kom honom till del. Bilden av en ämbetsman vars idoga arbete leder till den ena tjänsten efter den andra tecknas mycket tydligt. Det är väl heller inte mycket att undra över. Lillienberg visste naturligtvis att biografien kunde komma att användas som underlag för åminnelsetalet över honom, och den är också klart präglad av denna vetskap. Här kan inskjutas att så även kom att bli fallet. Åminnelsetalet över Lillienberg i Vetenskapsakademien 1807 följer mycket nära Lillienbergs egen levnadsbeskrivning både till disposition och innehåll. De berömande orden över Lillienbergs livsgärning är överflödande.³

Lillienberg skriver själv, i slutet av sin berättelse, att han författat biografien ur minnet, men att den ”styrkes med . . . Numrerade Allegater”. Vilka dessa är framgår av marginalanteckningarna. Det är också tydligt att han haft dokument till stöd för minnet vid nedtecknandet, eftersom data och fakta mestadels är korrekta. Han framhåller att om någon vill hålla ett åminnelsetal över honom finns dessa handlingar i säkert förvar. Bilagorna finns inte i Vetenskapsakademiens bibliotek och har troligen inte heller lämnats dit. I varje fall har detta inte skett samtidigt med att levnadsbeskrivningen inlämnades, eftersom kuvertet, som denna låg i, knappast är stort nog att rymma även vad som måste ha varit omfångsrika bilagor.

Tonvikten i Lillienbergs minnen är lagd på hans ämbetsmannagärning och inte på hans riksdagspolitiska engagemang, även om också detta berörs. Han nämner t. ex. att han hade en ledande roll i kommissionen över Christopher Springer. Lillienberg har karakteriserats inte endast som en dugande administratör utan även som en ledande

hattpolitiker, och ”en i tidens partistrider väl hemmastadd man”.⁴ Man kan kanske förstå att Lillienberg, när han nedskrev sina minnen under den gustavianska tiden med dess på många håll negativa syn på de frihetstida partistriderna, inte ville stanna alltför utförligt vid just denna sida av sin livsgärning.

Att Lillienberg var en dugande ämbetsman äger troligen sin riktighet, men man kan fråga sig om hans partipolitiska nit hjälpt honom i karriären. Det är känt att hattpartiets sociala rekryteringsbas till stor del vilade på en allians mellan ämbetsmän, storföretagare och grosshandlare. Vidare att många yngre militärer och ämbetsmän, särskilt de som tillhörde tämligen nyadlade släkter, som var missnöjda med beföringsutsikterna sällade sig till hattarna.⁵ Man kan fråga sig om Lillienberg passar in i detta mönster. Hans far häradshövdingen Daniel Dreffling adlades 1705, och Lillienberg var vid tiden för hattpartiets maktövertagande 26 år gammal. Så långt tycks allt stämma, men hur såg hans beföringsutsikter ut åren innan han bevistade sin första riksdag 1746–47? Det visar sig att han var missnöjd med sina arbetsvillkor. Han var inte alls tillfreds med att som e. o. kanslist utan lön föra protokoll i rådkammaren och uppsätta expeditioner.⁶ När han sedan ut-

² Utförliga data i artikeln om Lillienberg i SBL bd 23.

³ Åminnelse-Tal öfver presidenten . . . Jean Georg Lillienberg, Hållit i Kongl. Vettenskaps-Academien den 7 Januarii 1807, af G. Adlerbeth, Strengnäs 1807.

⁴ Citerat efter C. G. Malmström, Sveriges politiska historia, 3 (1897), s. 341. Se även a. a. 4 (1899), s. 15 och 31 och 6 (1901), s. 40 och 100, B. Sallnäs, Samuel Åkerhielm d. y. (1947), s. 238, T. Petré, Uppsala under merkantilismens och statskontrollens tidsskede 1619–1789 i Uppsala stads historia, 3 (1958), s. 230 och O. Nikula, Åbo stads historia, 1 (1972), s. 143.

⁵ Se t. ex. Malmström a. a. 2, s. 250, H. Valentin, Frihetstidens riddarhus (1915), s. 78 ff., L. Stavenow, Frihetstiden, dess epoker och kulturliv (1921), s. 45 och S. Carlsson, Svensk historia, 2 (1961) s. 122.

⁶ Se t. ex. Lillienbergs ansökan till Kungl. Maj:t den 12 mars 1736 om en häradshövdingetjänst i Västergötland (Biographica, RA).

nämnts till kommissionssekreterare tycks han ha varit nöjd någon tid, men väl hemma igen efter åren som kombinerad kurir och diplomat tog en ganska egendomlig dialog mellan honom och hans arbetsgivare i kanslikollegiet vid.

I februari 1744 lästes en skrivelse från Lillienberg upp i kollegiet som svar på en fråga om han inte tänkte bege sig till Wien eller Konstantinopel. Han var ju faktiskt anställd som kommissionssekreterare. Lillienberg lämnade ett undvikande svar och klagade "öfwer ett otacksamt öde, som ej kunnat tilskynda honom större förmåner än en Commissions Secreterare sysslas tillträdande . . .". Kollegiet tyckte nu inte särskilt synd om honom med tanke på att det endast var 4 år sedan han befordrats från e. o. kanslist till kommissionssekreterare. Han fick 8 dagar på sig att ge klart besked om hur han ville ha det. Efter två veckor kom svaret. Lillienberg ville att kollegiet skulle ta hänsyn till hans "med största äfventyry och lifsfara till lands och Siös gjorda 3^{ne} resor fram och tillbaka til Turkiet". Ämbetsverket fann att Lillienberg dels ställde villkor och dels fortfarande undvek att ge ett entydigt svar. Lillienberg uppkallades och tillsades att han inte kunde påräkna någon högre tjänst och att man nu ville ha besked om han som kommissionssekreterare var beredd att resa till Wien eller till Konstantinopel. Efter ytterligare påtryckningar sade Lillienberg att han kunde tänka sig Wien, men han slutade med att begära några dagars betänketid. Turerna i dansen mellan kollegiet och kommissionssekreteraren blev många. Först i juni följande år lyckades kollegiet i varje fall avtvinga Lillienberg det beskedet att han definitivt inte önskade fara till Konstantinopel, såvida detta inte medförde en befordran.⁷ Diskussionen var inte slut i och med detta men av vad som anförts framgår klart att Lillienberg inte ansåg sig uppskattad efter förtjänst och att han livligt önskade en högre tjänst.

Redan under sin första riksdag 1746—47

var Lillienberg ledamot av sekreta utskottet och hade en ledande ställning bland de hatar som hårt angrep Christopher Springer och Samuel Åkerhielm. Hans insatser renderade honom utskottets tacksamhet och i ett brev till Kungl. Maj:t rekommenderades Lillienberg till befordran, eftersom han i rikets tjänst gjort "sex resor" fram och tillbaka från Konstantinopel i viktiga diplomatiska värv, men även därför att han under riksdagen visat stor nit och skicklighet.⁸

Detta rekommendationsbrev tillkom efter det att Lillienberg efter slutfört uppdrag i kommissionen över Springer läste upp ett egenhändigt memorial den 12 december 1747 i utskottet. Han pekade där åter på alla sina resor till och från Konstantinopel och hur han slitit och uppoffrat sig i rikets tjänst. I detta sammanhang anhöll han om decharge för de penningmedel han lyft för att täcka resekostnaderna, och omtalade att Anders Johan von Höpken, Nils Palmstierna och Claes Ekeblad, samtliga utnämnda till riksråd den 22 december 1746, kunde vittna om de aktningvärda insatser han gjort för fäderneslandet. Han passade vidare på att beröra en annan händelse som tidigare väckt hans avund. Han hade nämligen sett exempel på hur en annan som haft liknande uppdrag som han i utrikesdiplomats tjänst 1741 "blifwit hederligen belönt".⁹ Någon sådan belöning, fortsatte Lillienberg, ville han inte alls begära för egen del. Hans enda önskan var att troget tjäna sitt land. Efter dessa väklingande ord avträdde Lillienberg och riksråden Höpken och Palmstierna talade varmt för att Lillienberg skulle rekommenderas till befordran.

⁷ Kanslikollegiets protokoll i utrikes ärenden den 10 och 28 februari, 8 augusti, 26 oktober 1744, 1 mars och 18 juni 1745.

⁸ Sekreta utskottets skrivelse till Kungl. Maj:t den 12 december 1747, R 4951, RA.

⁹ Lillienberg syftade på Hans Henrik von Liewen som 1739 brukats i en beskickning till Konstantinopel. Han skulle föra hem Turkiets ratifikation av defensivalliansen. Detta framgår av Lillienbergs brev till kanslikollegium av den 7 februari 1744, vilket upplästes i kollegiet den 10 februari.

Härefter utfärdade sekreta utskottet det ovan nämnda brevet.¹⁰

Onekligen förefaller det hela skickligt arrangerat. Lillienberg läste upp sitt memorial i sekreta utskottet efter det att domen över Springer fallit och Åkerhielm, hattarnas svurne fiende, tvingats begära avsked. Lillienberg hade tagit verksam del i allt detta och tillfället bör således ha varit väl valt. De mäktiga hattkoryféernas, Nils Palmstierna och Anders Johan von Höpken, berömande ord kom onekligen också mycket lägligt.

Under samma riksdag föreslog han, uppbarligen till sina kollegers i bankodeputationens förvåning, sig själv till ledamot av bankofullmäktige,¹¹ och blev också invald.

Rekommendationsbrevet från sekreta utskottet kom Lillienberg att rida högt på under sina fortsatta ansökningar om högre tjänster, och det var också efter denna riksdag som det började gå honom riktig väl i händer. Hans utnämning till landshövding 1749 har sagts vara en direkt belöning för de tjänster han gjorde hattpartiet under riksdagen 1746–47.¹² Hans partipolitiska engagemang måste ha betytt åtskilligt för hans karriär, men detta måste även ses i kombination med hans egen förmåga att ta vara på sina intressen – en förmåga som tycks ha varit välutvecklad. Han kan således säga passa väl in i mönstret av unga karriärlystna ämbetsmän som lockades att ansluta sig till hattpartiet. Om allt detta får man veta mycket litet i hans egenhändiga minnesteckning.

Efter dessa kommentarer, är det dags att återge Lillienbergs egen syn på sitt liv. Först skall emellertid anmärkas att de ovan nämnda marginalanteckningarna i Lillienbergs berättelse av typografiska skäl har klamrats och ryckts in i den löpande texten.

Stockholm d. 29 febr. 1776

Undertecknad är född i Småland, Jönkiöpingens Län, Västbo härad och Bolmsö

Sochn på Sätessgården Toftnähs, 1713 d. 3/14 Aug. Min fader war assessoren och häradshövd. i Östbo, Västbo och Sunnerbo härader, i samma ort, Daniel Lillienberg, kallad förut Dreffling,¹³ härstammande ifrån Tijrolen. [N. 1431. i Matricelen.]

Min faderfader, Borgmäst. Daniel Dreffling i Eksjö, hvars Broders, Bergmästaren i Fahlun, Daniel Knutsson Drefflings Sohn, Öfwersten Daniel Dreffling, igenfinnes i Matricelen, Sub 1611, och behölt sitt namn.¹⁴ Min fadersfaders fader war Bergmästaren i Sörmeland, sedermera i Sahla, Jöns Knutsson Dreffling. Min moder war fru Christina Margaretha Stiernklo, dotter af framl. Lagmannen i Bohus lähn And. Daniel Stiernklo, N. 1244 i Matrichlen.

Efter private information hemma, begaf jag mig Åhr 1722 till Academien i Lund, der wistandet den gången, ej blef mijcket öfwer ett åhr i anseende till min Sahl. faders tidiga dödsfall och bortgång, som skiedde, fölljande åhret, eller 1723 d. 24 april, lemnandes 10 oförsörgha barn efter sig, hwaraf jag ibland Sönerne, war en af de Äldste.¹⁵

Ehwad swåra sorger och olijckor min Moder tillstötte, äfwen genom Eldswåda, som i aska lade, på en gång, all dess lösa egendomb, på dess morgongofwe Godz Toftnähs, blev jag likafult med *2ne* mina Bröder åhr 1726 åter affärdad till Lund, under då warande Philosophiæ Magists., sedermera Biskopens och Prokantzlerens Doct. Engeströms¹⁶ Specielle isenseende och underwijsning, der jag således drögde till början af 1731; då jag, med behörige Academiske Wittnesbörd begaf mig till Stockholm,

¹⁰ Sekreta utskottets protokoll den 12 december 1747, R 2864, RA.

¹¹ Närmare om Lillienbergs kupppartade handlingssätt i denna fråga hos C. Hallendorff, Rikens ständers bank 1719–1766 i Sveriges riksbank (1919), s. 75–77. I Lillienbergs egen framställning heter det att han av adeln enhälligt blivit kallad till denna förtroendepost.

¹² A. Fryxell, Berättelser ur svenska historien, 37, s. 163. Lillienberg fick även vid slutet av riksdagen 1747 penningbelöningar, se härom Malmström a.a., s. 412.

¹³ Adlad 21 jan 1705, nr 1431.

¹⁴ Adlad 5 juni 1719, introd. 1720 under ovan nämnda nr.

¹⁵ Han var näst äldst av sönerna. Den äldste var lagman Anders Daniel Lillienberg född 1 nov. 1711 och död 1777.

¹⁶ Johan Engeström 1699–1777. Det kan tilläggas att han blev teologie professor och känd orientalist (se artikeln om honom i SBL bd 13).

och blef, samma åhr, in martio,¹⁷ efter förrettadt pensum i Riks-Archivo, samt presrerat Examen, enlt kongl. Cancellie ordningen, antagen till Extraorde. Kantzlist uti Kongl Majts Cancellie af des Krigs Expedition, hwarwid jag med all upptänckelig flit continuerade, och, under samma tjd, brukades wid Protocolls förande i Kongl. Mts. Rådkammare, Expeditioners uppsättjande, flere åhrs Diariers författande, ägde och den nåden, uppå Högstsahl. Hennes Majjts. drottning Ulr. Eleonoras befallning, at giöra ett sammandrag eller förteckning, på alla, under dess höga Gemåhls Konung Fredricks frånwaro i Cassel, afgiorda Måhl och ährender, jemte utslagen af resultatene derå för alla Expeditionerne m. m. som alt wid dess höga Gemåhls återkomst, blef aflemnad. Åhr 1739. d. 1 Mars, [N. 2.] medelst fullmacht, förordnad till Comissions-secreterare wid Rommerske Kejsler. Hofwet i Wien, hwilken syssla jag dock ej kom att tillträda, utan hann för mig wid ankomssten till hamburg, framl. Hans Exells. Gr. Carl Gyllenborgs¹⁸ skriftel befallning, sedan wisshet inlupit om det på framl. Majoren Sinclair¹⁹ föröfwade mord, att begifwa mig först till Paris, och sedan vidare till Constantinople, i anseende till de åtskillige den tjden förewarande angelägna och ganska wiktiga negotiationer.

Efter någon tjdhs warelse i Paris, der jag sökte att underrätta mig, om alt, hwad min lãrgirughet mig dictera kunde, fortsatte jag resan, igenom hela Franckerike åt Ljon, der jag hade tillfälle att bland annat bese, åfwen de förtreffeligaste manufacture inrättningar som gifwes i Europa, särdeles af Silke-, Silfwer- och Gullytger, och hwarifrån de flästa Ricken måste dem förskrifwa och komma låta, så wida de öfwergå alla andra i lustre och god facon.

Wid ankomssten till Marseille, och sedan, under afbidan af något tienligt segellfärdigt fartyg, jag besedt det förnemste i samma ort, hwarest så betydlig handell drifwes, åfwen tagit Toulon och franska flottan i ögnesikte, som der ligger, gick jag om bord på ett fr. kiöpmansskiepp, wid slutet af aug., och under åtskillige widrigheter af storm, och i synnerhet en wådelig händelse af Åskans nedslående i Stoormasten af fartyget, anlände jag, efter 17 dygns seglation, till Constantinople, der den oförmodelige tjdningen, efter då warande Nordiske sakers ställning, mig mötte hoos Kl.Mts. der residerande Ministrar, då för tjden Cancellieråderne Baron v. Höpken och Carlsson,²⁰ at Ottomanske Porten, kort förut,

under fr. Ambassadeuren Villenoefus²¹ mediation, slutit fred med Wienerske och Petersburgske Hofwen wid Belgrad.²²

Imedlertid och som det tyctes leda till krig uti Finland, imellan Swerige och Ryssland, negotierades om en Defensive Alliance med Sultan, som snart nog bracktes till stadga, med löfte och tillsäjelse, å Ottomanske Portens sida, om subsidiemedell,²³ hwarpå jag, med en Grekisk frachtad Båt, in febr. 1740, begaf mig med ratificationen utaf ofwannemde Defensive Alliance

¹⁷ Här föreligger ett minnesfel. Lillienberg har här tydligen inte heller haft några samtida handlingar som stöd för sitt minne. Han ansökte den 14 maj om att bli antagen vid krigsexpeditionen men det beslöts att han skulle få börja i riksarkivet. Den 28 juli inlämnades till kanslikollegiet det arbete Lillienberg presterat här och det bestämdes att han skulle undergå examen för kansliråden Gustav Celsing och Johan Fredrik Schantz. Den 28 september omtalade dessa att de examinerat honom och funnit vissa brister i hans kunskaper, men de rekommenderade honom trots detta, eftersom statssekreterare Carl von Carlsson givit honom ett mycket gott beröm för hans flit. Följaktligen beslöts denna dag att han skulle bli e. o. kanslist i krigsexpeditionen (Kanslikollegiets protokoll 14 maj, 28 juli och 28 september 1731, RA).

¹⁸ Gyllenborg hade utnåmnts till kanslipresident den 16 april 1739.

¹⁹ Malcolm Sinclair föddes 1690 och gick, som synes, en våldsamt död till mötes den 17 juni 1739 nära Naumburg i Schlesien. I juli 1738 hade han avfärdats till Turkiet med ett brev till sultanen angående svensk-turkisk allians riktad mot Ryssland. Det var på hemvägen från Turkiet som han mördades och fråntogs sina papper.

²⁰ Carl Fredrik von Höpken 1713–1778. Kansliråd 1738, sedermera statssekreterare och president i kammarkollegium. Edvard Carlson 1704–1767 (adlad 1743 med namnet Carleson). Även han blev kansliråd 1738 och sedermera statssekreterare och president i kommerskollegium. (SBL bd 7 och 19). Bägge var ivriga anhängare av hattpartiet, och det är naturligtvis inte otroligt att Lillienberg tagit intryck av deras politiska åskådningar.

²¹ Louis Sauveur Renard de Villeneuve, fransk ambassadör i Konstantinopel.

²² Freden slöts i september. Se härom Malmström a. a., 2, s. 372 f., och O. Jägerskiöld. Den svenska utrikespolitikens historia, 11:2 (1957), s. 134f.

²³ Den traktat som slöts den 24 december och ratificerades i januari året därpå var den första allians Porten slöt med en kristen stat. I och med freden i Belgrad avkyldes de svenska förhoppningarna på aktiv turkisk hjälp vid ett revanschkrig mot Ryssland, och man nöjde sig med att inrikta sig på att avsluta en defensivtraktat (Jägerskiöld, a. a., s. 135).

tractat till Smirna, at der söka något fracktfärdigt fartyg till fransk hamn, så wida i Constantinople, den gången, ej gafs slik lägenhet, at nyttia. Jag ur ackt lät då icke, att i denna namnkunnige handelsstaden, underrätta mig så wähl om den Persiske som Levantske handeln, gick sedan om bord på ett litet köpmans fartyg, eller så kallad Tartanne,²⁴ och efter nog lång och swår resa, (den der snart blifwit, i den åhrhens tjd, odrägelig, för den ständiga stränga Wästerlige winden som mäst blåser i Medellhafwet) om ej, flere gånger, tillfäle gifwits, at löpa inn uti Maltha, der en resande finner ymnig anledning, att förnöja dess nyfickenhet, samt med förundran skåda ett fäste, som gier respect åt Africanske Kusterne och hehla Ottomanniska Riket.

In Majjo anlände jag till Marseille, der jag nödgades, at giöra en sträng quarantaine för pästens skull, som alla tjder af åhret, mer och mindre, härjar i Constantinople och Smirna, hålst en Matrose misstäncktes, at wara under wägen död af samma farsot. Straxt wid ankomsten, expedierades genom Swenske Consulen Butinis²⁵ försorg, dess Compagnon, Hr Fölsck,²⁶ som Courier till Paris, till Ambassadeuren Grewe Tessin,²⁷ med ratificationen af Tractaten, och så snart utwäxlingen hunnit gå för sig här hemma, och alt kommit ifrån Stockholm tilbaks till Paris, och så vidare till Marsielle, trädde jag, ut ur den, dagen förut, till ända luppna quarantainen, för at siöledes prompt begifwa mig dermed till Constantinople tilbaks, som gick synnerl lyckligt och på 13de dygnet.

Subsidie negotiationerne fortsattes med önskelig framgång och första summan blef på Marseille remitterad, och vidare öfwerstyrd til Swerige. Bland flere då wundne förmohner wid Porten, rächnas billigt äfwen den, at en Sorte Guarantie erhöles, det Barbarerne å Africanske Kusterne, såsom, i wiss måtto lydande under Sultan, skulle hålla den imellan Swerige och Republiqueerne Algier, Tunis och Tripolis ingångne freden. Åhr 1741, om wahren fordrade affairene någon sådan åtgärd och explication, som ej utan förmycken tjdsspillan, kunde skrifteligen ställas i wärcket, hwarföre jag erböd och åtog mig, at landwägen öfwer Moldavien och Pohlen, directé å Dantzig begifwa mig till Stockholm, [Vide marcheroutten N. 3.] som så lyckades mig, att jag, på 17de dygnet, war i Sahl. hans Exc. R.R.²⁸ Gr. Carl Gyllenborgs huus, sedan jag blott uppehållit mig 24 timmar i Dantzig för at derifrån winna lägenhet till

Swensk strand.

Jag går förbi, hwad, under min warelse i Stockholm, på 8de dygnet, sig tilldrog, under ömma, wichtige och angelägna Conferencer, i det huus jag bodde, och hwarwid jag altid war närwarande,²⁹ men alt hwad ett njtfullt hierta och sinne smickra kan, genom wunnit förtroende af Landets och Rikets ypperste män, som wid Richsdag då woro församblade, hade jag tilfäle at röna och erfara.

²⁴ Tartán, mindre enmastat odäckt fiskefartyg med latinsegl.

²⁵ Jean Antoine Butini, konsul i Marseille 1735–1763.

²⁶ Henrik Jakob Fölsch, född i Sverige 1707, död 1780. Konsul i Marseille efter svärfadern Butini 1763–1780.

²⁷ Carl Gustav Tessin var ambassadör i Paris 1739–1742.

²⁸ Riksrådet.

²⁹ Under våren 1741 var frågan om krig med Ryssland brännande. Den 21 juli beslöt en förstärkt stor sekret deputation att krig skulle förklaras. Beslutet offentliggjordes en vecka senare (O. Jägerskiöld, a. a., s. 143). De nära kontakterna med kretsarna kring Gyllenborg har säkerligen påverkat Lillienbergs politiska ståndpunktstagande. Uppenbarligen omgavs Lillienbergs mission med stort hemlighetsmakeri. Hans namn förekommer inte i kanslikollegiets protokoll eller i sekreta utskottets, eller dess underutskotts, protokoll. Emellertid har jag funnit den desech han medförde från Konstantinopel (i Turcica vol. 26) och av denna framgår att den korta tid han vistades i Sverige bör ha varit i början av juni eftersom desechen är daterad den 4 maj och försetts med anteckningen att den ankommit den 1 juni med "C. S. Lillienberg". C. S. bör otvivelaktigt uttydas Commissionssekreterare. Vidare har det antecknats att desechen upplästs för "deputerade" den 3:dje. Troligen syftar detta på det fåtal ledamöter av sekreta utskottet som hade att handlägga ärenden som fordrade särskild tysthet. I den långa desechen redogör Höpken och Carlson för de rykten som då var i omlopp att kungen av Polen dött. Envoyéerna omtalade att de tagit tillfället i akt att söka förmå Frankrike och Turkiet att blanda sig i Polens affärer på allvar och återinsätta Stanislaus på tronen. På detta sätt trodde man sig kunna skapa svårigheter för Ryssland, vilket skulle vara – menade man – av stort värde för Sverige som befann sig på randen av ett krig med detta land. I slutet av den långa skriften framhölls att saken var av mycket stor vikt och att det därför var angeläget att så snabbt, och framförallt så säkert som möjligt, kunna överbringa dessa nyheter till Sverige. Höpken och Carlson hade därför bestämt sig för att så fort som det var görligt sända en kurir genom Polen till Sverige. Att denna kurir var Lillienberg råder det väl knappast några tvivel om (jmf även desechen av den 10 maj s. å.).

Uppå anmodan och icke befallning, ty jag war oändeligen utmattad och fatiguerad, åtog jag mig, at åter resa till Paris, så mycket willigare, som hans Exc. Gr. Tessin ännu wistades wid samma hoff, som hedrade mig med dess synnerliga förtroende, under hwars råd och direction, jag hade föresatt mig at wåga det yttersta, för at reüssera i alt, som ock skiedt.

En månad, som knappast, dröjde jag den gången i Franckrike; Och som angelägenheten fordrade min återkomst till Constantinople sedan Baron Höpken lemnat samma ort,³⁰ och någon osäkerhet för Franska flaggan då existerade i Medelhafwet, i anseende till brouillerie med Tunis, så fattade jag det beslut, at gå igenom Italien, först Savoye, åt Turin öfwer Alperna så igenom Parma Plaisance, Milan Rom och Neapel, hwaräst jag dröjde något, och lemnade derifrån min omständeliga Relation, om det sidstnemnde Riket, som sedermera befordrade den Commerce Tractat³¹, som, kort derpå, i Paris blef, begge Riken imellan, neml. Swerige och Neapel, eller begge Siciljerne, slutad och träffad.

Ifrån Neapel, och sedan jag så wäl där, som uti de öfrige märckwürdige orterne i Italien, besedt det mästa och gjort mina anmärckningar, fortsatte jag resan, genom Calabrien öfwer Adriatiska Hafwet ifrån Brindisi till Durazzo sielf tredie på en båt, ehuru derimellan rächnas 80 Italienske Muhl, och kom lyckligt öfwer, sedermera landswägen, genom Albanica, Macedonien, handelstäderne Salonique och Adrianople, samt anlände till Constantinople tilbakars om hösten, der jag stannade till Juni månad.

1743. Då jag med Gen. Consulen Logies³² paquet båt gick sidsta gången från Turkiet direct på Swerige, med senare subsidie summan i Specie Ducates, och efter så när sex månaders swår siöresa, under hwilken tjd, jag, dels för storm, dels för andre orsaker lopp inn i de fläste Africanske hamnar, anlände till Giötheborg in Novembris och kort derpå till Stockholm, escorterad af en Commendering af Zanderske Garnizons Regtet., då jag samma dag eller d. 10 Decemb. blef af högstsahl. Hans Kongl. Majt Konung Fredrich wid presenterandet [N. 4] antagen till dess kammarherre och ständigienstgjörande, med den synnerlige nådige utlåtelsen och tillsäjelsen, *det högstberörde Hans Majt wille sielf nådigst sörja för min vidare lycka och fortkomst, sedan jag mig så exponerat, mycket ondt slitit, samt så nyttiga saker för Riket uträttat, som orden föllö.*

Innan afresan skiedde från Constantinople bracktes äfwen den negotiationen till slut, hwarigenom de resterande 19000 Gewähr, efter 1738 åhrs modell, m. m. som förolyckades jemte Örlogs Skieppet Sverige, blefwo eftergifne, till hwars ersättjande man, genom förskrifning sig förbundet hade, och Obligationen således återställd.³³ [N.5. wide Sahl.Hs.Ex. Gr.Gyllenborgs bref til högstsahl. Konung Fredrich, dat d 5 junii 1744.]

1745 och 1746 om Sommaren förordnad af Kongl Swea hoffrätt at förättat lagmans tingen på Gotland. [N. 6 & 7.]

1746 d. 22 Julii erhållit Kongl Mts. fullmakt på samma då ledige Lagmans beställning, hwartill jag af bemte Kongl. Rätt blef i underd. på förslag upförd. [N.8] 1747 Wid Richsdagen brukats såsom ledamot i Secrete Utskottet och flere betydande Deputationer, fört Presidium uti Banco och Rs. Strs. Contoirs Deputationer, och dessutan Presiderat uti en då förordnad Riksens Strs. Comission af Secrete Utskotts ledamöter, hwaräst utom flere wichtige och granlagre ämnen, äfwen den bekanta principalats quæstionen³⁴ blef handterad, och ofoget wi-

³⁰ Den 18 mars 1742 lämnade han Konstantinopel (artikeln om honom i SBL).

³¹ Handels- och sjöfartstraktat mellan Sverige och Bägge Sicilierna, slutet i Paris 30 juni 1742 (Sveriges traktater med främmande magter, 8, 1922, s. 329–375). – Plaisance är det franska ordet för Piacenza.

³² Georg Logie, född 1693 i Skottland och död 1776 i Stockholm.

³³ När handelsfördraget med Turkiet slöts den 10 januari 1737 överenskomms även att Karl XII:s skulder till Porten skulle avskrivs mot att Sverige överlämnade ett örlogsskepp om 72 kanoner och 30 000 musköter. Då örlogsskeppet Sverige lidit skeppsbrott skickades ett fartyg tillhörigt Levantiska kompaniet med 10 000 musköter som togs i avräkning på de utlovade 30 000. Det bestämdes att Sveriges skuld härefter uppgick till 19 000 musköter. Sedan ytterligare 6 000 musköter levererats efterskänkte Turkiet 1741 sin återstående fordran, efter förhandlingar mellan turkiska regeringen och Höpken och Carlson. (Se närmare härom T. Westin, Anteckningar om Karl XII:s orientalska kreditorer, HT 1900, s. 1–56.)

³⁴ Principalatsläran var en extrem demokratisk åskådning enligt vilken riksdagsmännen skulle vara skyldiga att i mycket hög utsträckning göra reda för sina väljare, alltså principalerna. Hade dessa inte samma syn på sakerna som deras ombud kunde fullmakten med mycket kort varsel återkallas. Christopher Springer, som nämns i Lillienbergs marginalanteckning, sökte med hjälp av sådana åsikter komma åt hattarna, enkannerligen grosshandlaren Thomas Plomgren. (Se närmare härom Malmström a. a., 3, s. 252–256.)

sadt till det dierfwa upptåg, at giöra lagligheten af Successions wahlet till intet.³⁵ [Vide dommen öfwer Springer N.9.]³⁶

Wid samma Richsdag, och under d. 12 dec. 1747, wunnit ett sådant wittnesbörd, öfwer mitt uppförande, så innom, som utom Riket, som Secr. Utsk. underd. bref, till Kungl. Mt af nyssnemde dato omförmäler,³⁷ [N. 10.] då äfwen, wid samma tillfälle, en viss summa penningar mig blef anslagen, den jag dock wägrade och således icke emottog.³⁸

Åhr 1748 erhållit decharge för subsidie-medlen från Ottomanniske Porten, enligt kl Cammar Collegii Patent dat. d. 17 Martie 1748.

Samma Åhr, af Kongl. Giötha Hofrätt uppförd i första rummet på förslag till transport, till den då ledige Tjohärads Lagsaga i Småland.

Wid förutnemnde Richsdag, enhälligt på Riddarhuset kallad och wald till Bancofullmächtig, äfwen in Julio af Kl. Cancellie Collegium i underd. föreslagen först till Extr. ord. Env. wid Berlinske Hofwet, och sedan till det Engelske, hwilcka beskickningar jag mig dock undanbad.³⁹

1749 in Junio af högstahl Hans Kungl Mt. Konung Fredrich, förordnad till Landshöfdinge öfwer Åbo och Biörneborgs Lähner med Åhland. [N. 12.]

1751 och 1752 Bewistat Richsdagen, såsom Ledamot i Secrete Utskottet och dess mindre Deputation.⁴⁰

1752. presiderat efter hög undig. befallning uti en bewilljad och förordnad Riddaresen i Pargas Sochn af Pikij hd. i Åbo Lähn. 1752 efter Richsdagens slut, haft den nåden at under Hans Kongl Mts. högsts. Konung Adolph fredrichs Erichsgata, först wara högstberörde Hans Mt. till mötes wid Såmerå,⁴¹ på Tavastgräntzen och sedan beledsaga Konungen till Österbotn öfwer Kijro skogen, wid dess återresa till Swerige.

Efter flera dagars wistande i Åbo stad, och längre tid i lähnet än på någon annan ort, tächtes högstberörde Hans Mt, wid afresan förklara nådigt wälbehag öfwer de anstalter som fogats, wid så gladt och högstönskeligt tillfälle för den orten, som det wisserligen war, at der se sin nådige Konung närwarande, äfwen som i Kongl. Mts rådkammare wid återkomsten, lemnades ett mildt och nådigt omdömme om bättre huushållning i Åbo lähn, än i de öfriga orter i finland. [NB. Här om ordas mera omständeligt i Kl. Mts. för mig utfärdade friherre Patent.]

1755. brackt till stadga en Båtzmans Roterings jemkning i lähnet, hwaröfwer ett sådant betygande lemnats, [N. 13 Item kl. br. sedermera dat. d. 4 dec 1775.] som Råds Prot. af d. 12 Aprill 1756 närmare intygat.

1757. sökt och erhållit transport till det äldsta och första höfdingedömet el. Upsala lähn, [N. 14.] och då warit den förste, som till residence intagit det härliga och ånyo reparerade Upsala Slott, hwilcket, under min tjenstetid, i flere betygande deklar, förbättrades. [NB. Anno 1760, natten mellan d. 21 och 22 Aug. hotades detta Slott med undergång, af ett hiskeligt Åskeslag, hwarom tryckt beskrifning i en disputation på min bekostnad utkommit]⁴²

³⁵ Hattarna hade lyckats intala arvfursten Adolf Fredrik att principalatslärans anhängare, i första hand kom då Springer och Samuel Åkerhielm i fråga, ville riva upp tronföljarvalet (Malmström a. a., 3, s. 254, och B. Sallnäs, Samuel Åkerhielm d. y., 1947, s. 175–183).

³⁶ Kommissionen öfver Springer, vol R 5643–48 i RA. Domen återfinnes i kommissionens protokoll den 19 och 21 november 1747. Sekreta utskottet avgjorde saken den 25 november och stånden informerades endast om utskottets beslut via protokollsutdrag den 3 december samma år (Malmström a. a., 3, s. 376–377).

³⁷ Sekreta utskottets brev av den 12 december i R 4951, RA.

³⁸ När Lillienberg i sekreta utskottet fick höra att han skulle erhålla en belöning på 2 100 daler silvermynt, förklarade han att han med tanke på rikets tillstånd inte ansåg sig kunna ta emot denna summa. Han påpekade även – och det är nog så intressant – att motståndare kunde tro att han tagit emot pengar som belöning för sitt arbete under riksdagen. Att han här tänkte på förföljelserna mot Springer och Åkerhielm förefaller mycket troligt. Att inte ta emot en penningbelöning kunde nog ses som en gardering inför framtiden (Sekreta utskottets protokoll den 12 december 1747, R 2864, RA).

³⁹ I kollegiet anmälde den 6 augusti 1747 att Lillienberg skulle ha undanbett sig att stå på förslaget till beskickningen till England. Lillienberg anmodades att infinna sig hos kollegiet med en förklaring. Han infann sig samma dag och omtalade att han gärna skulle resa till England om han blev utnämnd till minister. Nu kunde han emellertid inte resa eftersom han av adeln förordnats till fullmäktig i banken (Kanslikollegiets protokoll den 6 augusti 1747).

⁴⁰ Mindre sekreta deputationen avses.

⁴¹ Somero.

⁴² Datum kan här vara felaktigt. Dissertationen hette Animadversiones Chemicæ ad Ictum Fulminis in Arce regia Upsaliensi, d. 24 Aug. 1760, quas, Pr. J. G. Wallerio, publice ventilandas exhibit Car. Petr. Wibom, Upsal. 1761, p p. 59 (C G Warmholtz, Bibliotheca Historica . . . , 1783, nr 1144).

1758 blifwit Riddare af den Kongl. N. St. Ord. Samma år, [N. 15.] och äfwen det följande uppförts i Kongl. Mts. Rådkammare på förslag till lediga Præsidentsemeten så i Kongl. Statscontoret, som i Kongl. Comercio och Bergscollegierna, hwarefter 1761 d. 8 Junii erhållit Præsidents fullmakt och heder. [N. 16.] 1762 d. 29 Junii flyttad till Præsidentsemetet uti Kongl. Majtz och Riksens Bergskollegio. [N. 17.]

1763 bewistat Kongl. Statscomm. såsom Ledamot, och samma år, warit på en Bergscommission wid Ädelfors, der grufwan befors i alla rummen, och skogar samt öfwrige lägenheter besicktigades, hwarom Relation wid återkomsten ingafs.⁴³ [1763 af Kl. Mt. anbefald, att företaga en resa till Pommern, at præsidera uti en djtförordnad Kongl. Commission, men giöremåhlen hemma och i Collegio tillät icke denna resas företagande.]

1764. warit på en Bergscomission i fah-lun⁴⁴ der äfwen alla rummen och ända till nedersta botn bewandrades, som då war 156 fr⁴⁵ lodrätt diup. wid återresan tagit om Sala Silfwerwärks drift, behörig kundskap. [Härwid märcktes, at ingen Præsident i kl. Bergscol. befarit denna grufwan öfwer alt, sedan Hr Erich Fleming, som, ifrån år 1652 till 1679 warit i detta collegio Præsident, el. i 27 år.]

1766 in Nov. benådad med friherre wärdighet, äfwen med Commendeurs Stiernan af den Kongl. Nordstjerne Orden. [N. 18. Vide orig. fr. Patentet item Commendeurs brefwet.]

Samma år, genom arbetets drift, gifwit anledning till indragande af hehla den andra divisionen i Kongl. Bergscollegio, hwarmedelst ärligen en besparing af 6 133 daler 10. 2/3. smt blef wunnen.⁴⁶ [vide kl. brefvet d. 30 April 1766.]

1762, jemte några flere associerade inropat Ch. Sig. arrendet,⁴⁷ hwarwid Kl. Mt. och Cronan på 4 år wann en wacker summa, öfwer hwad förut derföre fallit, utom flera förmoner, som tillskyndades detta wärck, genom driftige anstalter och upp-täckte fehl uti Controlleringen deraf. [NB. denna §. torde böra flyttas längre fram, men får här sitt ställe, efter Arrendet slöts och upphofs med 1766, emot Contractets innehåll.]

1768 kallad och wald till Ledamot uti Kongl. Wettenskaps Academien.

Hwad wid detta åhrets slut eller d. 17 Dec. såsom ganska märckwärdigt, sig tilldragit, deröfwer hafwer Hans Kl. Mt., hwad dess Collegier angår, uppå Riksens

Strs. underd. tillstyrkande, uti bref af d. 31 May 1769 i nåder sig utlåtut på ett sätt, som bör smickra en sin Konung, fäderneslandet och Regeringslagarna tillgifwen samt njtfull embetsman, särdeles den, som wid samma betydeliga tillfälle, hade den åhran, at oförfärad föra ordet för flera Riksens Collegier, ande. rätta begreppet af Regeringsarten och dess tillämpning, i den då i fråga warande Casu.⁴⁸ [vide acten härom i hehla dess widd.]

1769 uppförd i första rummet till ett då ledigt Riksråds embete, det jag mig hoos Kongl. Mt. underdånigst undanbad äfwen hoos wederbörande, at ej widare ställas dertill ifråga.

Samma år wid Richsdagen i Norkiöping warit ledamot af Secrete Utskottet af dess Banco Deputation.

1770. Ledamot af Kongl. Statscomm. att reglera följande åhrets stat.

1771 d. 22 Junii täcktes Hans Kongl. Mt. Konung Adolph Friedr., såsom ett nytt och öfvertygande wedermähle af Kongl nåd

⁴³ Handlingar angående kommissionsförrättningen wid Ädelfors 1763 av Lillienberg och A. Swab i Bergskollegiets huvudarkiv, E II 1:7, RA.

⁴⁴ Se härom S Lindroth, Grubvrytning och kopparhantering wid Stora Kopparberget, I (1955), s 442 och B Ericsson, Bergsstaten Falun 1720–1769 (1970), s 64 f, 103 och 241.

⁴⁵ Famnar.

⁴⁶ Under hattpartiets tid hade bergskollegium seglat i medvind. Värre blev det efter mössornas seger vid riksdagen 1765–66. Under denna väcktes frågan om en division kunde indragas. Genom det här av Lillienberg återopade kungliga brevet meddelades kollegiet ständernas beslut att den ifrågavarande divisionen skulle indragas (J A Almqvist, Bergskollegium och bergslagsstaterna 1637–1857, 1909, s 21 f.).

⁴⁷ Charta sigillata-medel. System med avgifter för stämplat papper för såväl offentliga som privata handlingar. Vid 1751–52 års riksdag bestämdes att charta sigillata-uppbörden skulle utarrenderas till dem som gav de bästa villkoren. 1768 övertog kronan själv uppbörden av denna avgift. (K Åmark, Sveriges statsfinanser 1719–1809, 1961, s 511 f.).

⁴⁸ Under krisen 1768, då Adolf Fredrik och hattarna önskade att en riksdag inkallades varigenom man hoppades kunna bryta mössornas dominans, och rådet hotade att regera med hjälp av namnstämpeln, var Lillienberg, vid sidan av presidenten i kammarkollegiet, M von Hermansson, den mest verksamme när kollegierna hotade att inställa all verksamhet om mössrådets hot genomdrevs. Rådet föll till föga och ständerinkallelse utfärdades (se t. ex. Malmström a. a., 6, s 60–80, och artikeln om von Hermansson i SBL, bd 18).

och ynnest, hedra min Äldste Broder, Lagm. och Ridd af Kungl. Vasa orden, Anders Daniel Stiernklo Lillienberg, och min framl. Broder Gen. Maj. och Ridd. Carl-friedr. Lillienbergs ende Sohn, Carl Hindr. Lillienberg med friherre heder och wärdighet, dem begge owetterl. och utan at derom hafwa gjort underd. ansökning, på det sättet, at de begge blefw intagne uti det för mig af min yngste Broder Gen. lient. och Comm. af Kl. Swerdsordens Stora Kors, Baron Erich Gustaf Lillienberg, under d. 6 Nov 1766 utfärdade Patent och numer.⁴⁹ [vide afskriften af kl resol.] Kongl. Mt. wart af egen nådig böijelse dertill bewekt, efter jag då redan hade förlorat begge mine Söhner⁵⁰ och min nyssnemde yngste k. broder Gen. Lieut. Er. Gust. Lillienberg afwen med döden avgått.

NB. det förtienar wisseligen att anmärckas härstädes, huru besynnerlig nådigt och ömt Högstsahl. Hans Kongl. Mt. yttrat sig öfwer denne dess trogne undersåte och Generals dödlige fränfalle uti bref af d.⁵¹ [N. 21. Vide afskrift deraf, hwars original finnes hoos min äldste bror.] 1770, hälst och ett ganska nådigt yttrande lemnas däruti om hela familjen.

Samma åhr bewistat Richsdagen, såsom Secrete Utskottets ledamot av dess Secrete mindre Dep.

Det wore widlyftigt och öfwerflödigt at upprepa de flere nådige bref med approbationer, dem jag erhållit under min tjenstetid, så i finland som Upsala, wid de tilfällen, at många gagnelige anstalter funno stadga, så wäl rörande större och mindre Magaziners och förrådshuus inrättande, som flere, till orternes heder och nytta, skiedde förbättringar, så i sielfwe Oeconomien, executionen, policen, barnhuus och hospitalswäret, Provincial Doctorers och Barnmorskors löhners winnande, utan statens gravation, genom sammanskotter och föreningar, båtsmans roterings jemkning, Publique byggnader, Cronans ingiälders ansenliga ökande, utan ringaste hårdhets utöfwande; Men endast genom nogaste eftersyn, wid de ganska angelägne jordransakningar, med hwilcka jag i hehla Uplands lähn, under min tjenstetid, kom till stadga, Regementernes promte recreuteringar, uti nog kinkuge tjder, särdeles då Demonstrationer wisade sig på Ryska gräntzen, Wargieringers manskapets uppsättande etc. etc. [Här passar sig något at nemna om hwad, tjed efter annan, under min tjenstetid i Collegio blifwit utträtat enl. Noten. N. 22.]

Hwad hotande omständigheter, som

tryckt Bergslagarne i Riket, åhren 1764 och 1765, 1766 och 1772 samt botemedlen, som genom wjse författningar deremot tagits, till deras räddande, och hwartill tarfwats både mod och drift, äro uti friskt minne, förmodandes, at genom den högstes wälsignelse, och deräst synnerlige bedröfwelige olyckshändelser ej imellankomit, desamma skohla leda till ordning och bergslagens bestånd samt förkofran, såsom en af Rikets ypperste näring och export.⁵²

1775 in Nov. wald till Präses i Kongl. Wettenskaps Academien, och wid Præsidii nedläggande hållit ett wählment, ehuru ofullkomblig tahl i Kl. Mts. höga närwaro, om Swenska Bergshandteringens förmohner och hinder d. febr 1776.⁵³ Gift med fru Maria Juliana Jennings, dotter af framl. Commercierådet Frantz Jennings N. 1874 i Matriklen och fru Maria Christina Bedoir. Ägt 11 döttrar och 2 Söhner, af hwilcka allenast 6 döttrar nu lefwa.

Stockholm uti supra.

Jean Georg Lillienberg

Detta, såsom, efter mitt minne, i pennan fattadt, sådant som det nu finnes, styrckes med de Numrerade Allegater, som, till den ändan, ligga i godt förwahr, i fall någon Wän, efter min död skulle willja gunstigt hedra mitt lopp eller lefwernes beskrifande, med något Åminnelse Tahl.

J G L

⁴⁹ Friherrliga ätten nr. 273. -Datum 22 juni är minnes- eller avskriftsfel av Lillienberg. Skall vara 22 januari.

⁵⁰ Lillienberg slöt själv sin grewliga ätt.

⁵¹ Datum saknas.

⁵² Under den deflation som inträdde efter mössornas maktövertagande drabbades främst industrin och bergsbruket. Rådet anklagade bergskollegiet för att alltid sia om bergslagernas undergång och att det alltid kom för sent med sina önskemål om hjälp. Naturligtvis reagerade den gamle hattpolitikern Lillienberg mot detta, som han tyckte, ohemula påhopp från mössornas sida. I en skrivelse till K. M:t i oktober 1768 försvarade han sig och sitt kollegium mot anklagelserna. Skrivelsen börjar på följande sätt: "En icke mindre obehagelig, än owäntad anledning, föranlåter Eder Kongl. Majjts. och Riksens Bergskollegium, at thenna gången framkomma för Eder Kongl. Majjts Thron. Igenom ett Dictamen til Protocollet, hållit i Eder Kongl. Majjts Råd Cammare d. 9. sistline. Augusti, som är infördt ibland någre tryckte handlingar, och nyligen kommit till Collegii kunskap, finner Collegium sig wara inför Eder Kongl. Majjt. illa anskrifwit" (Bergskollegium till K. Maj:t, vol 52).

⁵³ Datum utelämnat, skall vara 7 februari.

Sex officerare vänder hem från Bender

Av Olof Sjöstrand

Inför Göta hovrätt fördes våren 1710 en märklig process. De åtalade var

Christer Oxehufvud, f. 1685, livdrabant 1708.

Jacob Wallrave, f. omkr. 1680, livdrabant 1703.

Johan Pettersson, f. 1680 (var med vid Narva, Riga och Kliszow, sårad vid Punitz, bevistade slaget vid Fraustadt, sårad vid Holovzin, rymde för dråp 1702 men frikändes och återfick sin tjänst) kapten vid livdragonregementet 1708.

Robert Gustaf von Fraser, f. 1681, kapten vid Hjelms regemente 1707 (deltog vid Yxkullshof, Riga, Keijlau, Fraustadt, Meskowitz).

Carl Hindrich Piper, f. 1670, kapten vid Västmanlands regemente 1705 (deltog vid Narva, Riga, Kliszow, Veprik; ej av den introducerade adliga ätten).

Jean von Gerdien, f. 1687, regementskvartermästare vid Jönköpings regemente 1708.¹

Alla hade varit med vid Poltava och följt kungen till Bender. Alla var sårade utom Wallrave, som var arresterad för en duell. Detta må tjäna som förklaring, varför de ej följde hären och gick kapitulationen vid Perevolotjna till mötes.

De sex får själva föra ordet. I sin förvarsskrift inför hovrätten² berättar de

hurusom dhe alla med störste besvär och möda, sedan action wed Pultava war förelupen, kunnat föllia uti retraiten med Hans Kongl. Maj:tt till Niperströmmen och sedan genom långa och swåra ödemarker i stor hungers nöd till Bougströmmen wed

Swarta Hafwet till staden Bendern. Hwarest dhe in emot 4 veckors tijd uti ett fast beklageligt tillstånd sigh uppehållit, helst dhe als ingenting skohla ägt till substintence och lijfzmedell, emedan dhe förut mist all sin egendom och eqvipage, icke hafwande tillfälle, förmedelst Hans Kongl. Maj:ttz af blesseuren sampt den swåre marchen warande siukdom, att beklaga sitt fattiga wilkor eller åthniuta dess wanliga och högst beprislige nåd och kongl. gifmildhet. Hwarjempte capitain *Fraser* berättar, att enär wid Pultaviske action hände, att bären under Hans Kongl. Maj:tt gådt sönder i ett moras, hwarest Hans Kongl. Maj:tt ofehlbart blifwit omringat och attraperad, der han, som då redan illa blesserad, icke så mycket orkatdt ridja tilbakars, att han ändtel:n hindt träffa öfwerste *Horn*³ och öfwerstl. *Lewenhaupt*⁴ hwilka han beedit sekundera Hans Kongl. Maj:tt, som af dem sedermera blef efterkommit, då dhe af dhe förskingrade så mycket manskap bracht i hoop, att Hans Kongl. Maj:ttz dyra person lyckeligen kommit fram till bagaget och sedan wijdare, som förmålt är, till Bendern. Berättandes samptelige att, in exception så wähl som dupplica, enär derstädes ordres d. 11 augusti blifwit utgifne, hwilka en underofficerare, *Petter Schaio* ben:dh, skall dem ansagt, det hr öfwerste *Gyllenkrok*⁵

¹ Enligt EAÄ och Adam Lewenhaupt, Karl XII:s officerare, Sthlm 1921.

² Dombok 1710, Göta Hovrätts arkiv. Citeras i fortsättningen GHA. Modern interpunktering har genomförts.

³ Möjligen *Thure Sigismund Horn af Åminne*, f. 1674, sedermera generalmajor, död 1724, en av de 37 stycken Hornarne bland Karl XII:s officerare.

⁴ Möjligen greve *Carl Lewenhaupt*, f. 1676, fången efter slaget vid Poltava, † 1712 i Moskva.

⁵ Generalkvartermästare, f. 1665, var med i sexton drabningar, fången 24/9 1709 vid Czernowitz, hemkommen 1722, landshövding i Göteborg 1723, friherre 1727, † 1730.

skulle marchera med det öfwerblefne infanteriet och att alla blesserade och oberidne officerare, så och desmonderad manskap kunde föllia med, eftersom spargerades, att Hans Kongl. Maj:tt någre dagar derefter ärnade taga en starcker marche, då ett sådant blesserat och oberidit folk ej så hastigt förmätte wara fölgaktigt. Så hafwa och dhe sigh med dem begifwit. Och som enspännare compagniet äfwen warit commenderadt, måste *Wallrave* såsom en arrestant med dhe öfriga, såsom alla blesserade och utblåttade, giöra föllie, en lång march med 50 mihl till en ort i Wallachiet, *Zachzova ben:d*, hwarest enär hela corpo fördröjt uti 11 å 12 dagar rychtet kommit, det Hans Kongl. Maj:tt skall gådt åt Siebenbürgen, hwilket dhe så mycket säkrare trodt, som öfwerste *Gyllenkrok* åtskillige resor sig beklagat att ej hafwa fått något swar från Hans Kongl. Maj:tt på sine bref, sedan han afreste. Jemwähl inlupo tiender, att fienden annalkades.

Fördenskull *Wallrave* som arrestant med de andre såsom blesserade och desmonderade icke kunnat giöra fienden något motstånd, dhe icke heller det ringesta haft till sitt uppehälle och underhåld, som dhe icke håller sådant af h. öfwersten *Gyllenkrok* kunde erhålla. Och sålunda hade ingen annan uthwäg till att undgå hungersnöd, än emot gifne skriftelige reverser till hr öfwersten⁶, att ej gå i någon annan herres och potentatz tienst, utan till Swerige eller första swänska troupper söka, med bem:te öfwerstes tillstånd förfoga sig derifrån.

Axel *Gyllenkrok* hade med sig 1200 man, varav 100 svenskar. "Syftet med expeditionen är ovisst, antingen det gällde en rekognoscering av vägen till Polen eller en provokation för att locka Turkiet i krig med Ryssland".⁷ *Gyllenkrok* stötte på överlägsna ryska trupper och kapitulerade vid *Czernowitz* (30 mil från *Bender*) 24/9 1709. Dessförinnan hade han således permitterat våra sex officerare. Innan dessa återfår ordet, måste redovisas hur, helt överraskande, en samtida källa ger upplysning om deras färd, utöver vad de själva ger.

Vid samma tid som *Gyllenkroks* expedition lämnade *Bender* for därifrån generalmajoren friherre *Johan August Meijerfeldt* (f. 1664, kungl. råd och generalguvernör i

Pommern 1713, greve 1714, död 1749). Utrustad med ett tsar *Peters* pass för att söka bot för en skadad fot lämpade han sig väl för att föra kungens brev till Stockholm. Hans resa genom Ungern till furst *Frans II Rakoczi* kan följas, dels i en 1715 anonymt tryckt "Schwedische Reiszbeschreibung", dels i en journal förd av den ungerske evangeliske kyrkomannen *Daniel Krmann*, vilken vände hem efter att längre tid ha vistats i *Karl XII:s* härläger. Från *Meijerfeldts* vistelse i *Budapest* föreligger en "förteckning" över hans följe: där ingår "die königl. Gardisten *Jakob Wallrave* und *Christian Oxhufvud* — — die Dragoner-Kapitän *Robert Gustav Frahser* und *Peterson*, der Rittmeister *Friedrich Arnkiel*, der Kapitän zu Fuss *Karl Piper*, der Fussoffizier *Johann Gerten* — —".⁸

Våra sex officerare hade således, mycket förståndigt, övergivit *Gyllenkroks* undergångsdömda expedition för att ansluta sig till *Meijerfeldts* beskickning och tills vidare bli delaktiga av dess immunitet. Vi låter dem nu fortsätta sin berättelse.

Hwarefter dhe genom många främmande länder efter mycken uthstånden swårighet dragit sig fram, till dess dhe kommit till *Breslau* och sedan wijdare till *Pommern*. Och alltid gifwit sig an för swänska,⁹ som dhe undfångne resepass uthwijsa, dhett ena daterat staden *Souhrou* d. 20 oct. 1709, af magistraten derstädes utgifwit, det andra af den swänska extrord. envoien i *Breslau*,

⁶ De hade ej fått bevittnade avskrifter av dessa reverser, vilket sedermera skulle visa sig ödesdigert.

⁷ Alf Åberg i *SBL* 17, s. 578. Se även *Nils Sjöberg*, *Axel Gyllenkroks relationer från Karl XII:s krig*, *Sthlm* 1913, som innehåller ett egenhändigt brev från *Karl XII* till *Gyllenkrok* från *Bender* 27/8 1709 angående den fortsatta marschvägen.

⁸ *Aladár Ballagi*, *Zur Geschichte der Heimkehr Karls XII. und des schwedischen Heeres durch Ungarn* (KFÅ 1931), särskilt s. 183 f ("Interceptiertes reservates Verzeichnis im Archiv des Nationalmuseums in Budapest 3 und 9 okt. 1709").

⁹ Sverige var icke i krig vare sig med Österrike eller Preussen.

h. *Stralenheim*¹⁰ d. 14 novemb. derpå följande, warandes derutinnan *Wallrave, Oxhufwud, Fraser, Arnkil*¹¹ och *Mejer* (oidentifierad) med deras dränger nembde. Hafwandes ifrån Breslau capitain, nu wander majoren¹² *Piper* genom 2:ne sine underdåniga memorialer af d. 28 octob. och 5 novemb. 1709, dem han copialiter inlagdt, till kongl. defensions kommission sin och dhe flere officerares ankomst till den orten tillkiänna gifwit med afwachtande, hwad till Kongl. Maj:ttts dienst skulle befallas. Och så snart dhe förnummo, att fienden giordt invasion här i landet¹³ sigh hem till att wed så olyckelige conjuncturer med lijf och blod uppifwa (erbjuda) sin underdånige trogne dienst. Men alldrig haft tankar eller usåth att öfwergifwa sin allernådigste konung emot deras undersätelige plicht och trohet.

De sex officerarna synes ha kommit hem till Sverige i januari 1710 (jfr Arnkil ovan). De nämnde ej något om Bender utan angav sig komma direkt från Poltava. Genom rådet blev tre av dem tilldelade befälsposter i kriget mot Danmark. Då kom ett brev från konungen i Bender. Han hade, sannolikt genom flyktingar från Czernowitz, fått reda på deras "rymning". De hade svurit trohetsed till honom och endast han kunde permittera från krigstjänst.

Såsom Hans Kongl. Maj:tt genom dess nådigste skrifvelse till samptel. högwälborne herrar grefvar, kongl. råden, behagat befalla, att dhe officerare och betiente, som förutan lof och minne (medgivande) woro ifrån Hans Kongl. Maj:tt bortgångne och deserterade, för sådant brått skulle anses med den domb och straff, som lag förmår. Altså till föllin af högbe:te h:ar grefwars, kongl. rådens, hijt ankomne befallning har advocatfiscalen dhe på förteckningen uppsatte officerare anklagat.¹⁴

Alla de sex satt fängslade på Jönköpings slott sedan i april 1710. Den anklagande advocatfiskalen *Benedict Ekerman* hade haft tillfälle att råka dem och låta dem framlägga den förut omnämnda försvarsskriften. Anklagelseakten stöder sig på

allmenna lagen 17 Cap. konungbalken L.L. (på behörigt ställe), som förmår, att den

som rymmer konungens baner den timma, man till fiende är dragen, eller från konungens embetzman eller i resan, som konungen eller hans embetzesman uthsänder, han hafwer förgiordt lijf och godz, uthan han får af konungs nådom, att han må lijf sitt lösa. Hwarungs krigzartiklarne tit(ulus, kapitel) 9 art(ikel 62) äfwen instämma och öfwer den, som wijker ifrån sin fana, eller oförlofwad går ifrån det ena regementet eller compagniet till det andra eller tager på ett eller annat sätt dienst och wärfningzpenningar, förr än han ifrån det första sitt rictiga afskied hafwer, lijkaledes lijfzstraff stadga.

Ekerman försätter och säger att de

i en nesslig förgiätenhet lembnandes, att så i med- och motgång, lijf och död hulda sin nådige konung. Och fast desse bem:te officerare förfogat sig hemb till deras fädernesland, så skohla dhe dock på dätta sättet förlopet den troskyldiga dienst, dhe fast mehra deruthe, än fäderneslandet här hemma, kunnat och jemwähl warit plichtige att wijsa. Förtijgandes sedermehra sandskyldige förewettande af denne deras olofl. undanflyckt. Fördenskull advocatfiscalen öfwer dessa förbem:te officerare derefther äskar och påstår kongl. rättens rättwijsa domb.

I hovrättens *dom* diskuteras först Gyllenkroks tillstånd för officerarna

att få söka sin säkerhet till Sverige eller Kongl. Maj:ttz närmaste troupper på hwad sätt, dhe det häst kunde åstadkomma, sedan dhe till honom lemnat sine skriftelige reverser att icke skohla träda i någon främmande herres eller potentats dienst, så finner lijkwähl kongl. rätten, att dhe ingendera kunnat *bewijsa* en slikt dem af öfwerst Gyllenkrok gifwen dimission, hwilken doch för

¹⁰ Friherre *Henning v. Stralenheim* var 1707 svensk minister i Wien och blev sedan flyttad till Breslau och 1710 till Zweibrücken som guvernör i Karl XII:s "stamland". Se KFÅ 1960 s. 98 ff.

¹¹ Fredrik Arnkiel, ryttmästare 1708, fången 1709, rymde och hemkom 1710 i jan., major efter slaget vid Helsingborg, † 1710. Tydiligen hade icke denne varit med till Bender men anslutit sig till den från Gyllenkrok hemflyende gruppen.

¹² Meddelande om hans utnämning 20/2 1710 hade tydiligen kommit till Jönköping.

¹³ Danskarna hade gått till anfall hösten 1709.

¹⁴ Alla citat i försättningen från GHA. Datum för protokollet kan ej exakt angivas (11/6–10/12 1710).

dem så nödig och outhärlig warit att begiära och skrifteligen af bem:de öfwerste anamma, som han af dem, om härmed elliest sålunda skulle förwetta, tagit deras förben:de skriftel. reverser.

Gyllenkrok hade hållit ryggen fri genom att taga deras skriftliga reverser (försäkringar). Naturligtvis var det obetänksamt av honom att icke lämna dem skriftlig permission och av dem att icke begära en sådan. Och nu satt Gyllenkrok fången i Ryssland och kunde ej tillfrågas.

Utan som Hans Kongl. Maj:tt sielf, i hwars medföllie dhe warit till Bændern, annorlunda förklarar denne deras tagne undanflycht, då Hans Kongl. Maj:tt genom sitt nådiga bref till sine hemmawarande h:ar grefwar, kongl. råd, befaller, att dhe, som utan lof och minne ifrån honom bortgådt och deserterat, därför lagl. skola anses: fördenskull kan kongl. rätten i anledning heraf [advokatfiskalens lagrum citeras] mehrbe:te officerare, som således oförlofwade ifrån konungen bortgådt och därför sedermera lijka sakgifne och bråttzlige förklarade blifwit, ifrån advocatfiscalens tilltahl icke befria. Uthan hafwa dhe derefter och i förmågo af ofwan åberopte lagh och kongl. förordning förwärvat lijf och gods, med mindre dhe af konungen få nådom, hwartill desse lindrande och bewekande skiähl och omständigheter i underdånigheet refereras.

Hovrätten var tvungen att döma enligt lagen. De förmildrande omständigheterna var många och anföres in extenso.

Såsom

1:o angår enkannerligen lagen i detta allegerade 17 Cap. och krig.art. i synnerhet *fältflyktingar* och dhe, som rymma undan konungens och dess rikkes tjenst den timme, man till fiende drager, eller elliest uti någon wärkelig beställning stadder är, hwaruthom

2:do hwad *Wallrave* angår, han, som föruth ifrån tjensten förmedelst begångit duell warit dömbd, intett egentligen tyckes hafwa rymbdt uthur något wärkelig Kongl. Maj:ttz tjenst, uthan den honom ålagde ar-resten, som ej heller

3:tio någondera af desse officerare synas således hafwa rymbdt, som ofwanben:te

cap. och krigartiklar jemwähl påsyfta, att dhe under någon flycht blifwit gripne och anhåldne, emedan deras upsåth och tanka, som icke mindre i denne än alle andra giärningar bör anses, wijsar ett helt annorlunda förwettande, i det dhe, som warit *blesse-rade, tillijka desmonderade och oförmögna att giöra krigstienst, sielfwa trachtat derefter, huruledes dhe måtte bringa sikh till fäderneslandet genom många främmande länder i sin stora medellöshet, till förtj-gandes, att dhe alla påstå sig med öfwerste Gyllenkroks permission emot åflogde skriftelige reverser denne resan ifrån Zachzowa företagit, i hwilken permission, der den woro bewisslig, dhe ifrån så swårt ansvar syntes wara fria*

4:o hafwa dhe under wägen, som klarl:n ehhålles af deras upwijsta resepass ifrån staden Sohrou d. 20 octob. 1709, item ifrån svenska extra ord. envoien i Breslau h. *Stralenheim* d. 14 derpå följande novemb., angifwit sig för svenska, de dher till Swerige sin resa årnade ställa. Ifrån hwilken senare ort, nembl. Breslau major *Piper* 5:o skall skrifwit 2:ne memorialer till kongl. defensions commissionen, att han och någre flere officerare woro dijt anlända, som afwachtade ordres, hwadh till Kongl. Maj:ttz tjenst kunde biudas och befallas, hwilket med copier af samma åberopte afgångne memorialer ännu will wijsas. Och när

6:o dhe hemb i landet kommit, anmält sine personer uti den då för handen warande fiendteligheet i Skåhne att under den nyligen uprättade armén brukas, som och *Wallrave, Piper* och *Fraser* wärkel:n blifwit employerade, hwilka

7:o tillijka med dhe andre nu som altijdh tillförne, det annorlunda icke förspordt är, hållit sikh som redskaffande officerare wähl anstådt, dhe där

8:o högel:n och wed sin ewiga siähls saligheet contestera och bedyra sikh alldrig en gång tänkt rymma ifrån sin konung eller kunnat hafwa utan för hungersnöd, blesseur och fattige tillstånd skull, som förbemt, måst söka sin uthkomst och undanflycht för fienden, som då spargerades med sine partier wara för handen, upoffrandes hädanefter som härtills lijf och blod till högstbem:te Hans Kongl. Maj:ttz, wår allernådigste konung, och fäderneslandetz tjenst.

Hwarföre och som dhe redan för detta deras angifne brott genom denna förflutna tidens arrest ifrån först i aprilis månad sidstl. mycket kommit att lijda, derunder

dhe och denne fiscals actionen underställte blifwit, så hemställes i underdånighet hög-
bem:te Hans Kongl. Maj:ttz högsträttwij-
saste, nådigste godtfinnande, om dem icke i
anseende till så beskaffade, ofwan andragne
mildrande skiähl och motiver nåd wede-
faras må

N. Lilliecreutz
A. Stiernklo
J. Hadelin
O. Sandbergh
E. Broman
Erik Ehrenkrona
B. Rosensparre
H. G. Strömfelt
Nicolaus Silfwerskiöld
J. Palmfelt
J. Clerck

Leonard Hägerhielm

Hovrätten undertecknade, med vice pre-
sidenten *Nils Lilliecreutz* i spetsen och
samtliga assessorer i ordning efter utnäm-
ningsdatum. Då hovrätten behandlade ett
mål i allmänhet, utsågs en assessor som
referent, vilken androg målet. Sedan fördes
protokoll. Den yngste uttalade sig först
o.s.v. Den enskilda överläggningen proto-
kollfördes ej men däremot den sammanfat-
tande domen, som undertecknades av ma-
joriteten vid den enskilda överläggningen.

I detta fall hade man en särskild åklagare,
advokatfiskalen. Han och medlemmar av
rätten hörde personligen på fångarna, som
fick tillfälle att förklara sig. Sedan enade
man sig, utan förhandlingsprotokoll, om
den slutliga domen.

Hovrättsdomen sändes omedelbart till rå-
det i Stockholm och därifrån till Bender.
Karl XII fick domen i slutet av år 1710. Han
var sträng i rättssaker men troligen gladdes
han åt de flyende officerarnas förmåga att ta
sig fram och åt att tre av dem deltagit i
striden mot danskarna. Troligen trodde han
även på uppgifterna om permissionen från
Gyllenkrok. Han benådande alla till livet
men kunde icke helt förlåta de två draban-
terna *Oxehufvud* och *Wallrave*. En drabant
var så nära fästad vid konungens person att
endast konungen själv kunde permittera ho-

nom. Den 11/2 1711¹⁵ gav han dem ett års
fängelse och strök dem ur rullorna. Säkerli-
gen tyckte de, att detta var en hård och
vanärande dom. *Oxehufvud* dog 28-årig
1713 och *Wallrave* 46-årig 1726.

Pettersson, v. Fraser och *Piper* återfick
sina tjänster 28/2 resp. 26/2 och 18/2 1712
och förmodligen även *v. Gerdten* vid sam-
ma tid. De hade då suttit fängslade i Jönkö-
ping i två år. *v. Fraser* fick överstelöjtnants
avsked 1723, †1747. *Piper* dömdes 6/3 1714
ånyo förlustig tjänsten för "sina många be-
gångna fel och egennyttigheter", lösgiven
ur arresten 10/6 1719, kommandant på
Skansen Lejonet i Göteborg 17/6 1719,
†1738.¹⁶ *v. Gerdten* blev överstelöjtnant
1721, †1744. *Johan Pettersson* blev konung-
ens värvare och var nära lierad med överste
*Georg Wilhelm Fleetwood*¹⁷ till Hälstorp i
Barnarps socken, en framstående militärör-
ganisator. Den 5 oktober 1712 slogs *Petters-
son* friskt på Strömsbergs herrgård utanför
Jönköping med en adelsryttare och en
nämndeman vid en bröllopsfest. Han ska-
dades svårt och adelsryttaren och nämnde-
mannen blev fällda till bestraffning och
böter¹⁸. Eftersom han kände vägen, var han
sannolikt ofta kurir mellan Sverige och
Bender. Han deltog i kalabaliken februari
1713, blev överjägmästare 1717, adlades
Stiernspetz 1726 och dog 53-årig 1733.

¹⁵ Dessa och följande uppgifter ur EAÄ och
Lewenhaupt, a.a.

¹⁶ Hans mål gällde oegentligheter med penningar
samt olämpligt uppträdande mot förmän och
manskap. Befattningen vid Skansen Lejonet in-
drogs efter ett år. Han tillbragte sina sista
levnadsår i stor fattigdom. Se Sixten A:son
Sparre, Kungl. Västmanlands regementes histo-
ria IV, s. 96, Sthlm 1936.

¹⁷ Deltog i slaget vid Helsingborg och blev svårt
sårad.

¹⁸ Olof Sjöstrand, Det stora bröllopslagsmålet
på Strömsberg 1712 (otryckt uppsats, Tabergs
Bergslags Arkiv). I samband med detta arbete
fick jag anledning att närmare intressera mig för
kapten *Pettersson*, ofta kallad *von Pettersson* i
tingsrättsprotokollen.

